

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΣΦΥΡΙΔΗΣ

*Η αφάνταστη ελαφρότητα
της λογοτεχνικής συντεχνίας*

Μαρτυρίες-Σχόλια-Επιστολές

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ

Περικλής Σφυρίδης

Η ΑΦΑΝΤΑΣΤΗ ΕΛΑΦΡΟΤΗΤΑ
της λογοτεχνικής συντεχνίας

Μαρτυρίες-Σχόλια-Επιστολές

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ

ΔΥΟ ΑΣΠΟΝΔΟΙ ΦΙΛΟΙ: ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΩΡΓΟΥ ΑΡΑΓΗ-ΠΕΡΙΚΛΗ ΣΦΥΡΙΔΗ

*Με αφορμή το μυθιστόρημά μου Μεταμόσχευση νεφρού
(Καστανιώτης 2000)*

| 135

Μύκονος, 26-7-99

Αγαπητέ Περικλή

Διάβασα το χειρόγραφο για τη *Μεταμόσχευση νεφρού* και σου γράφω τις εντυπώσεις μου. Πρώτα μερικά σχολαστικά: Σελίδα 14: τα σώματα των θαμμένων νεκρών δεν τα τρώνε τα σκουλήκια, αλλά ορισμένα είδη εντόμων. Σελ. 19: η παραθετική φράση (ακόμα και ποιοι γιατροί πηδάνε...) καλύτερα να φύγει. Σελ. 20: «προσφορές οργάνων κλπ.» να ακολουθήσει παράγραφος. Σελ. 47: η λέξη «απονευρωμένη», άστοχη (κοίταξε *Τραμ*, κείμενό μου για άστοχη χρήση επιστημονικών όρων). Σελ. 50: η λέξη «πουθενά» άστοχη επίσης. Πρόκειται για δημοσιογραφική ακυριολεξία που τη λέμε παθητικά – από το «πουθενά» τίποτα δεν έρχεται και δεν συμβαίνει. Σελ. 60: η λέξη «εννοούσε» επίσης άστοχη, όπως η προηγούμενη. Εννοώ στα ελληνικά σημαίνει ότι κατανοώ ή διανοούμαι κάτι – όχι πιστεύω κατά βάθος, όπως τη χρησιμοποιείς εσύ εδώ και πολλοί άλλοι (απορώ πώς τις τρως αυτές τις δημοσιογραφικές φόλες). Σελ. 68: η λέξη «φρού-

ρια» και «κάστρα» είναι ταυτόσημες. Νομίζω ότι χρησιμοποιούμε τη δεύτερη με τη σημασία «τείχη». Σελ. 77: η λέξη «εφορία» θέλει ένα «υ».

Τώρα επί της ουσίας.

136 |

α) Ως σύνολο το κείμενό σου το βρίσκω σαφώς κατώτερο από το *Ψυχή μπλε και κόκκινη*. Το *Ψυχή μπλε και κόκκινη* είχε ανισότητες, αλλά και πολλές θαυμάσιες σελίδες. Επιπλέον το θέμα του και τα περιστατικά είναι καυτά για τον Έλληνα αναγνώστη. Αντίθετα το *Μεταμόσχευση νεφρού* δεν αποτελεί θέμα γενικής σημασίας. Μένει βέβαια η τέχνη που μπορεί να δίνει βαρύτητα στα πάντα. Αλλά και από την πλευρά της τέχνης το *Μεταμόσχευση νεφρού* υστερεί. Οι πρώτες 124 σελίδες είναι γραμμένες χωρίς οίστρο. Όταν κάθισες να το γράψεις, δεν είχε φουσκώσει μέσα σου η φλόγα της έκφρασης. Έτσι είναι ένα κείμενο δημοσιογραφικό, σχεδόν αφιλόδοξο και πάντως χωρίς λογοτεχνικές αξιώσεις. Χαρακτηριστική είναι η κατάχρηση του συνδέσμου «και»: ασφαλτο σημάδι εκφραστικής δυσπραγίας. Αντίθετα το τελευταίο μέρος «Επιστροφή» είναι γραμμένο σε καλή στιγμή και κερδίζει τον αναγνώστη. Αυτό μάλιστα σε βγάζει ασπροπρόσωπο.

Βέβαια διαβάζοντας το κείμενο συνολικά μαθαίνει κανείς πολλά. Από την άποψη θα θεωρούσα το έργο ως ταξιδιωτικές εντυπώσεις στα πλαίσια της ορισμένης προσωπικής περιπέτειας.

Και κάτι άλλο. Το ζήτημα του Ξαδέλφου και της «Διαθήκης» δεν κολλάει στο τέλος. Το φέρνεις, βέβαια, σαν αποτέλεσμα της τελικής σου στάσης, μετά το μάθημα της

Ινδίας. Σύμφωνοι, αλλά και ο αναγνώστης είναι αρκετά πονηρός για να καταλάβει τα αλλότρια κίνητρά σου. Εξάλλου δεν ανήκει στον τίτλο του βιβλίου.

Τέλος δεν καταλαβαίνω γιατί τώρα αλλάζεις μερικά ονόματα, αφού άλλα έμειναν τα ίδια (Κνουλπ, Ορφέας, Καπετάνιος, επάγγελμα, νησί...) και ο συσχετισμός είναι εύκολος.

Λοιπόν αυτά ήθελα να σου πω, όπως πάντα, με το χέρι στην καρδιά.

Φιλιά στη Φρίντα
σε φιλώ
Γιώργος

| 137

Σκύρος 31. 07. 1999

Αγαπητέ μου Γιώργο
Σ' ευχαριστώ που διάβασες τη *Μεταμόσχευση νεφρού* στην Ινδία και για τις παρατηρήσεις σου στο κείμενο. Σου γράφω τώρα κάποιες σκέψεις μου πάνω στις παρατηρήσεις σου, όχι για να σε μεταπείσω ή να δικαιολογηθώ, αλλά για να δεις πώς σκέφτομαι. Θα αρχίσω από τα «σχολαστικά». Σημειώνεις: σελ. 14: «τα σώματα των θαμμένων νεκρών δεν τα τρώνε τα σκουλήκια, αλλά ορισμένα είδη εντόμων». Πιστεύω ότι όλοι το αγνοούν – όπως το αγνοούσα κι εγώ (που είμαι και γιατρός). Στον κόσμο υπάρχει κοινή πεποίθηση ότι τα τρώνε τα σκουλήκια γιατί κατά την ανακομιδή ή όταν ανοίγονται πρόωρα οι τάφοι, βλέπουμε όλοι να σεργιανάνε κάτι παχιά άσπρα σκουλήκια. Έτσι όλοι πιστεύουν και λένε «όταν πεθάνω, θα με φάνε

τα σκουλήκια». Θυμάμαι τον μακαρίτη τον Παπανάκο (κι αυτός, όπως ξέρεις, ήταν γιατρός) που έλεγε: «Θέλω να πεθάνω, αλλά να μείνει ζωντανό το πνεύμα μου, για να βλέπω και να φχαριστιέμαι να τρώνε τα σκουλήκια το αρρωστημένο μου μυαλό και την τεράστια κοιλιά μου». Μ' αυτή την τόσο διαδεδομένη στον λαό αντίληψη για τα σκουλήκια στα νεκροταφεία, πώς θα ταίριαζε η φράση «να τους φάνε τα έντομα»; Το ότι υπάρχουν σκουλήκια στους τάφους είναι αναμφισβήτητο. Εάν τώρα στον κύκλο της ζωής τους τα σκουλήκια μεταμορφώνονται σε έντομα, αυτό είναι κάτι που δεν μπορεί ν' αλλάξει την παγιωμένη πίστη του κόσμου ότι τα σκουλήκια θα φάνε το κορμί μας. Και ασφαλώς, γράφοντας κάποιες λογοτεχνικές σελίδες μ' ενδιαφέρει τι ο κόσμος πιστεύει κι όχια ποια είναι η επιστημονική αλήθεια.

Γιατί σ' ενόχλησε η φράση «ακόμα και ποιοι γιατροί πηδάνε ποιες νοσοκόμες στις εφημερίες;» Είναι μια φράση που την άκουσα εκατοντάδες φορές στο νοσοκομείο από κάποιους που ήθελαν να δηλώσουν ότι τίποτα δεν μπορεί να μείνει κρυφό μέσα σε μια κλινική. Βέβαια, ηχεί κάπως χυδαία. Αυτή, όμως, – έτσι πιστεύω – η μικρή δόση χυδαιότητας δίνει τον τόνο της αγανάκτησης για κάποια κατηγορία που εκτόξευσε κάποια δικηγόρος για εμπορία οργάνων, που στερείται λογικής. Παραθέτεις επίσης κάποιες λέξεις για την άστοχη χρήση τους και με κατηγορείς ότι τρώω δημοσιογραφικές φόλες. Θα σταθώ μόνο σε μία, τη λέξη «εννοώ». Γράφεις: «*Εννοώ στα ελληνικά σημαίνει ότι κατανοώ ή διανοούμαι κάτι – όχι πιστεύω*

κατά βάθος, όπως τη χρησιμοποιείς εσύ και πολλοί άλλοι.» Τη σημασία κάθε λέξης τη διαμορφώνει ο λαός – η γλώσσα μας είναι ένας ζωντανός οργανισμός που εξελίσσεται (μην με αναγκάζεις να λέω κοινοτοπίες). Ασφαλώς το ρήμα «εννοώ» έχει τη σημασία του κατανοώ, αλλά και τη σημασία του «υπονοώ» (λέει κάποιος κάτι και τον ρωτούν «τι εννοείς;»), αλλά και του αξιώνω ή απαιτώ ή επιθυμώ. Ακούμε συχνά: «Εννοώ να γίνει αυτό που λέω!». Άπειρα τα παραδείγματα των λέξεων που ξέφυγαν από την αρχική τους σημασία και πήραν στην πορεία άλλες. Όταν γύρισα στη Σκύρο από τη Μύκονο, με ρώτησαν πώς πέρασα κι απάντησα: «Φανταστικά!». Ασφαλώς θα μπορούσα να χρησιμοποιήσω τη λέξη υπέροχα, αλλά το «φανταστικά» έχει για μένα μια «άλλη δύναμη» κι ως γνωρίζω τη διαδρομή που έκανε η λέξη από τα ελληνικά στα αγγλικά (fantastic), όπου πήρε τη δεύτερή της έννοια, με την οποία μας επέστρεψε μεταμορφωμένη. Η απαίτηση να μην χρησιμοποιεί κανείς τη λέξη με τη δεύτερη (παραφθαρμένη) της έννοια για να μείνει καθαρή η γλώσσα είναι – κατά την άποψή μου – μια ουτοπία. Η δεύτερη αυτή έννοια της συγκεκριμένης λέξης έχει περάσει από χρόνια και στα λεξικά. Οι παλαιότεροι παραδίδουμε τη γλώσσα – μ' όλες τις κατά γενιά προσθήκες της ή αλλαγές – στους νεότερους. Σαν (εννοώ ως) πεζογράφος μ' ενδιαφέρει να περάσω στη λογοτεχνία την εποχή μου και τη γλώσσα που μιλάει ο κόσμος. Κάποτε ρώτησαν τον Σκαρίμπα: «Ποιο είναι το καλύτερο λεξικό, μπάρμπα Γιάννη;». «Το αυτί, παιδί μου», απάντησε. Στήνω, λοιπόν,

αυτί και τσακώνω τις αλλαγές. Δίπλα στις λέξεις «φλερτάρω», «διπλαρώνω», κ.λπ. οι νέοι (ρώτα την Ευδοκία) χρησιμοποιούν το ρήμα «πέφτω». «Μου τη έπεσε ο τύπος», λένε οι φίλες της κόρης σου. Απαγορεύεται αυτή την παραφθαρμένη έννοια να την περάσουμε στη λογοτεχνίας; Και σαν συντηρητικοί που είμαστε – λόγω ηλικίας – δειλά δειλά στην αρχή μέσα στα διαλογικά μέρη για να δώσουμε το στίγμα της εποχής που γράφεται το κείμενο; Κι ακόμα τη φράση «την έκανε ο μάγκας», που σημαίνει έφυγε, την κοπάνησε, το έβαλε στα πόδια ή το χυδαίωτερο «την έκλασε». Αυτά ως προς τα σχολαστικά.

Ερχομαι τώρα «επί της ουσίας».

Συμφωνώ μαζί σου ότι το κείμενο αυτό δεν έχει την αξία του *Ψυχή μπλε και κόκκινη*. Θεωρώ το *Ψυχή μπλε και κόκκινη* έργο της ζωής μου, που μαζί με το *Τίμημα χωρίς αντίκρισμα* είναι τα δύο βιβλία που αγαπώ και εκτιμώ περισσότερο. Και ασφαλώς δεν είμαι κάποια λογοτεχνική ιδιοφυΐα ώστε το ένα βιβλίο μετά το άλλο να είναι το ίδιο σημαντικό. Βέβαια, τα περιστατικά που αφηγούμαι στο *Ψυχή μπλε και κόκκινη* είναι «καυτά» (δική σου έκφραση) για τον Έλληνα αναγνώστη. Αυτό, όμως, που εσύ θεωρείς προτερήμα άλλοι το «εισπράττουν» (θα σε ψοφήσω με λέξεις του συρμού) ως μειονέκτημα. Γράφεις ότι η «Μεταμόσχευση, έξω από ειδικές περιπτώσεις ενδιαφερομένων, δεν αποτελεί θέμα ζωτικής σημασίας.» Παραμένει, όμως, θέμα καυτό και μάλιστα διεθνές, όπως το έιτζ ή η ευθανασία που με απασχόλησαν παλαιότερα. Και τόσο καυτό που αυτές τις μέρες κατατίθεται στη Βουλή νομοσχέδιο,

όπου όλοι οι Έλληνες θα γίνουμε υποχρεωτικά δωρητές οργάνων εκτός από αυτούς που εν ζωή δήλωσαν ότι αρνούνται. Προηγήθηκαν οι Γάλλοι, οι Βέλγοι και πρόσφατα οι Ισπανοί. Το πρόβλημα δεν είναι, όμως, η έκταση που έχει πάρει η μεταμόσχευση οργάνων, αλλά η συγκεκριμένη περίπτωση της αδελφής μου που αφηγούμαι. Πιστεύω ότι και τα δύο μέρη του βιβλίου τα έγραφα με το ίδιο πάθος (δεν λέω μεράκι. Τέτοια περιστατικά δεν αφηγείται κανείς από μεράκι, αλλά από μία εσωτερική ανάγκη). Και βέβαια εξιστορώ με λεπτομέρειες ό,τι αντιμετωπίσαμε εδώ και στην Ινδία. Και μέσα από την πλοκή αναδύονται – ελπίζω – οι χαρακτήρες: του Τζιβέν, του γιατρού, του Γιάννη, της Κούλας, της Αγνής, κ.ά. Παρεμβάλλονται σελίδες, αυτές που αποκαλείς «ταξιδιωτικές εντυπώσεις στα πλαίσια προσωπικής περιπέτειας.» Αυτή η προσωπική περιπέτεια, τη μέρα ιδίως που δεν μας εξαργύρωναν τις επιταγές, κόντεψε να μου στοιχίσει – ειλικρινά το φοβήθηκα πολύ – ένα έμφραγμα. Σκέφτομαι, λοιπόν, τι φταίει και δεν σε άγγιξε όλη αυτή η «προσωπική περιπέτεια» του πρώτου μέρους. Το γεγονός ότι μέσα στην πλοκή ενσωματώνω μέρη από άλλα είδη του πεζού λόγου (δοκίμιο, στοιχεία τεχνοκριτικής, περιγραφές που θα μπορούσε να βρει κανείς σε διάφορα εγχειρίδια) το επισήμανε πρώτος ο Χριστιανόπουλος το 1986. Μου είπε ότι κατάλαβε πώς ζωγραφίζει ο Γώγος (Γιώργος Αναστασιάδης), ή το πώς γίνεται μια έκτρωση, ή το πώς κατασκευάζεται μια λύρα, διαβάζοντας τα σχετικά διηγήματα. Εγώ δεν το είχα συνειδητοποιήσει. Έγραφα

με το ένστικτο. Από τότε που το είπε ο Χριστιανόπουλος, άρχισα να του δίνω σημασία. Έτσι, συνειδητά θέλησα να ενσωματώσω μέσα στην πλοκή και τις εντυπώσεις μου από την Ινδία, έτσι όπως τη γνώρισα (το Νέο Δελχί και τα περίχωρα) κάτω από δύσκολες συνθήκες, που δεν έχουν την ευκαιρία να ζήσουν οι τουρίστες των οργανωμένων εκδρομών. Η τεχνική που ακολούθησα διαφέρει από εκείνη του *Ψυχή μπλε και κόκκινη*. Η αφήγηση είναι ευθύγραμμη και πιο παραδοσιακή. Όταν μιλάς για τη ζωή της οικογένειας επί έναν αιώνα, είναι περισσότερο εύκολη η χρήση στοιχείων μοντερνισμού (το μπρος πίσω του χρόνου, η τεχνική του κινηματογραφικού φλας μπακ, κ.ά.). Με βόλευε κιόλας. Ήθελα ο αναγνώστης να έχει τη δυνατότητα να συγκρίνει το παρελθόν με το παρόν. Το τραγικό με το ευτράπελο. Στο *Μεταμόσχευση νεφρού* ο χρόνος ήταν ασφυκτικά περιορισμένος. Τα γεγονότα τρέχανε χωρίς ανάσα. Ο θάνατος καιροφυλακτούσε κάθε μέρα και τελικά λύτρωσε τον Γιάννη από την απελπισία του. Έναν Γιάννη που, ετοιμοθάνατος, ονειρευόταν – και σχεδίαζε – εμπορία και εισαγωγές ακόμα και Ινδών για το μαγαζί του.

Επανέρχομαι στο αρχικό μου ερώτημα. Τι φταίει και δεν σε άγγιξε το πρώτο μέρος του βιβλίου, έτσι ώστε σχημάτισες την πεποίθηση ότι «οι πρώτες 124 σελίδες είναι γραμμένες χωρίς οίστρο»; Μια από τις εκδοχές είναι ότι δεν κατόρθωσα να μεταδώσω λογοτεχνικά τη συγκίνησή μου από αυτήν την περιπέτεια. Γιατί, όμως, σε κέρδισε το δεύτερο μέρος, που γράφεις ότι με «βγάζει ασπρο-

πρόσωπο»; Έτσι φτάνουμε στο κρίσιμο – και εν πολλοίς αδιευκρίνιστο – ερώτημα «τι είναι καλή τέχνη» και στην προκειμένη περίπτωση «με ποια κριτήρια κρίνουμε τη λογοτεχνική αξία ενός κειμένου». Δεν θέλω να μπω στα χωράφια σου, αλλά ύστερα από τόσα χρόνια έστω και «εμπειρικά», στο κουρμπέτι, έχω κι εγώ σχηματίσει κάποιες απόψεις. Χοντρικά, τι είναι λογοτεχνία (τι έχει δηλαδή τέχνη στον λόγο και τι όχι) μπορούμε, όσοι παρεπιδημούμε στην Ιερουσαλήμ, να το αισθανθούμε, όχι, όμως, και να το οριοθετήσουμε με σαφήνεια. Εκτός κι αν κάνουμε προκρούστιες κλίνες κάποιες εξωλογοτεχνικές θεωρίες. Όσοι πίστευαν – ελάχιστοι ευτυχώς σήμερα – ότι ο μαρξισμός μπορούσε να δώσει λύσεις σ' όλο το φάσμα της ζωής, ακόμα και στην τέχνη, δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα στις κρίσεις τους. Το ίδιο και οι οπαδοί της φρουδικής ψυχανάλυσης που θεοποίησαν τον υπερρεαλισμό και εξόρκισαν επί δεκαετίες όλα τα κείμενα που γράφονταν με παραδοσιακό τρόπο. Η εμμονή σε τέτοιου είδους θεωρίες, γνωρίζεις καλύτερα από μένα, οδήγησε σε ακρότητες και κατέληξε σε αδιέξοδο. Πού, επομένως, βασίζονται οι εντυπώσεις μας από την ανάγνωση ενός κειμένου; Δεν γνωρίζω τις δικές σου απόψεις. Εγώ πιστεύω ότι σημαντικό ρόλο παίζει ο ψυχικός κόσμος του καθένα μας. Δεν θα σου αραδιάσω τώρα κοινοτοπίες, ότι αυτός ο ψυχικός κόσμος έχει μια ρίζα κληρονομική και μια περιβαλλοντική (περιβάλλον, παιδεία, εμπειρίες, κ.λπ.), που μαζί δημιουργούν τη ξεχωριστή ιδιοσυγκρασία του καθένα μας. Για μένα σημασία έχει ότι αυτή η ξεχωρι-

στή ιδιοσυγκρασία που ολοκληρώνεται μετά την εφηβεία παίζει σημαντικό ρόλο στις αποφάσεις και την κρίση μας. Δεν αναφέρομαι μόνο στην τέχνη, αλλά και στην ίδια τη ζωή. Γι' αυτό προσωπικά μ' ενδιαφέρει να γνωρίζω στοιχεία από τη ζωή του δημιουργού, κάτι που – από τις συζητήσεις που κάναμε – εσύ απορρίπτεις λέγοντας ότι σου αρκεί το κείμενο καθαυτό.

144 |

Ασφαλώς την όλη αξία και σημασία έχει το κείμενο, αλλά εγώ – και πολλοί σαν εμένα – ανακαλύπτουμε κάποια επιπλέον στοιχεία στα βιβλία γνωρίζοντας πτυχές από τη ζωή του συγγραφέα. Πχ. γνωρίζοντας τη ζωή του Προυστ, κατάλαβα καλύτερα τον «χαμένο χρόνο» διαβάζοντας μόνο τους δύο τόμους – τόσο άντεξα. Στο παρελθόν έχουμε άλλες φορές συμφωνήσει για την αξία κάποιων βιβλίων κι άλλοτε δεν συμπέσαμε στις εκτιμήσεις μας. Εμένα πχ. μου άρεσε το βιβλίο της Ζατέλη *Και με το φως του λύκου επανέρχονται* και εσένα όχι. Τρέφω εκτίμηση για τα *Σπαράγματα* του Μάρκογλου ή για την *Ιδιαιτέρα* της Χουρμουζιάδη, εσύ θεωρείς το πρώτο «συμπυκνωμένο» και το δεύτερο «παραφουσκωμένο». Κάποιοι που ασχολούνται με τη λογοτεχνική κριτική (όποια κι αν είναι η ποιότητά της στις μέρες μας) συμφωνούν μαζί σου κι άλλοι μαζί μου. Το ίδιο συμβαίνει και με κάποιους «επαρκείς» αναγνώστες, τη γνώμη των οποίων εκτιμώ. Ακόμα: όταν γράφουμε τις εντυπώσεις μας για κάποιο βιβλίο, διαφέρουμε στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε το κείμενο. Εμένα μ' εντυπωσιάζει περισσότερο η συγκινησιακή ατμόσφαιρα που δημιουργεί, εσύ δίνεις βιά-

ρος στη δομή του. Γιατί τα γράφω όλα αυτά. Σχημάτισα την εντύπωση ότι εσύ σαν ιδιοσυγκρασία, σαν χαρακτήρας είσαι περισσότερο «λογικός», περισσότερο «θεωρητικός», ενώ εγώ είμαι πιο «παρορμητικός», πιο «συναίσθηματικός». Είναι φορές που παρεξηγείς αυτή μου την παρόρμηση ως τάση επιβολής. Με αποκάλεσες πολλές φορές «στανικό». Έτσι θα είναι αφού έτσι το αντιλαμβάνεσαι – και δεν είσαι ο μόνος. Αλλά το ίδιο αισθάνομαι και εγώ για σένα χωρίς να σου το έχω πει. Ας αφήσουμε τώρα τη λογοτεχνία κι ας πιάσουμε την ίδια τη ζωή. Γυρνούσαμε, αν θυμάσαι, από το Άγιον Όρος και το 'φερε η κουβέντα σε θέματα ηθικής τάξης. Με κατηγορήσες ότι στο διήγημά μου «Το μοντέλο» εξέθεσα τον Γώγο, γιατί έγραψα ότι πηδούσε τα μοντέλα του. Αντέδρασα αμέσως, γιατί ήξερα ότι ο Γώγος ήταν ανίκανος να έχει έστω και κάποια επαφή από τα πολλά ψυχοφάρμακα που από χρόνια έπαιρνε. Εκείνος μού το είχε εξομολογηθεί. Ο έρωτάς του προς τα μοντέλα ήταν πλατωνικός – αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είχε την απαραίτητη εκείνη ψυχική ένταση που απαιτεί η τέχνη. Και αυτόν τον έρωτα του Γώγου, σου είπα τότε, ότι περιγράφω. Εσύ επέμενες. Μέχρι που γυρίσαμε σπίτι και έψαχνες τις σελίδες στο διήγημα για να αποδείξεις την υποκρισία μου. Όταν ήρθα στα Γιάννενα, πήγαμε σ' ένα σούπερ-μάρκετ και μου αγόρασες δώρο ένα τυρί. Πήρα κι εγώ ένα ακόμα. Θύμωσες, επέμενες να πληρώσεις και το δεύτερο. Καταλαβαίνω ότι το έκανες για να δείξεις την αγάπη σου. Αλλά, βρε αδελφέ, αν αντί για ένα ήθελα να αγοράσω δέκα, θα τα πλήρωνες

εσύ; Επέμενα, λοιπόν, να πληρώσω το δεύτερο τυρί και θύμωσες. Με είπες στανικό. Στην αρχή νόμισα ότι έκανες πλάκα. Όταν, όμως, γυρίσαμε σπίτι, με ξεμονάχιασε η Κατερίνα και μου είπε ότι μιλούσες σοβαρά· ότι ήταν δυνατόν να χαλάσει η φιλία μας. Τα έχασα. Να χαλάσει η φιλία μας για ένα τυρί! Σοβαροί άνθρωποι, «πνευματικοί» μάλιστα, που βαδίζαμε ήδη την ανηφόρα της τρίτης ηλικίας; Ήμουν έτοιμος να σου ζητήσω – ίσως και να το έκανα – άφεση αμαρτιών. Ήρθα στη Μύκονο. Ήμασταν κι οι δυο εργένηδες. Θα τρώγαμε έξω. Γνώριζα ότι δεν θα μ' άφηνες να σου κάνω και εγώ το τραπέζι. Αποφάσισα, λοιπόν, να μαγειρέψω κάτι πρόχειρο στο σπίτι. Ήταν κάτι που μ' ευχαριστούσε. Θύμωσες. Μου έδινες το πορτοφόλι σου για να ξοδεύω. Μα ήταν ποτέ δυνατόν να το δεχτώ; Όχι εγώ, ο οποιοσδήποτε. «Στη Σκύρο δεν πλήρωσα τίποτα», δικαιολογήθηκες. Μα στη Σκύρο μαγειρεύει η Φρίντα στο σπίτι και στα Γιάννενα η Κατερίνα. Αλλά – και αυτό είναι το καταστάλαγμα – με τέτοια πράγματα θα ασχολούμαστε; Κι όμως, με κάνεις να φοβάμαι να πω ή να προτείνω κάτι. Μην και παρεξηγηθείς. Είδες, λοιπόν, που κι εσύ είσαι εξουσιαστικός – «στανικός» το λες εσύ – χωρίς να το καταλαβαίνεις; Οι διαφορές αυτές στον χαρακτήρα μας οφείλονται στη διαφορετική μας ιδιοσυγκρασία και από αυτήν ίσως πηγάζουν και οι διαφορετικές απόψεις για τη λογοτεχνία. Αλλού συμπίπτουμε, αλλού διαφωνούμε. Κι αυτό είναι και θεμιτό και θετικό. Γιατί εγώ πολύ λαμβάνω υπόψη τις παρατηρήσεις σου, άσχετα αν δεν μπορώ να τις υιοθετή-

σω όλες. Γνωρίζεις καλά ότι και σ' εκτιμώ και σ' αγαπώ.
Εσένα και το έργο σου.

Περικλής

γ.γ. Οφείλω μία ακόμα εξήγηση: Για το ζήτημα του ξαδέλφου. Για μένα το γεγονός ότι διάλεξε τον καιρό που πήγαμε στην Ινδία ως τον πιο κατάλληλο να κάνει τη βρομοδουλειά του, υπήρξε κάτι που μου προξένησε μεγάλη πίκρα και απογοήτευση. Μια κακοήθεια, μια πονηριά που δεν μπορούσα να φανταστώ ότι μπορούσε να σκεφτεί. Κάτι το αναπάντεχο. Ως βιωματικός συγγραφέας μού ήταν αδύνατον να απομονώσω το γεγονός αυτό από την περιπέτεια της Ινδίας. Ήθελα να δείξω και τον χαρακτήρα, τα παχιά λόγια και την πονηριά που κρυβόταν πίσω τους. Τώρα, γιατί άλλαξα τα ονόματα; Στο *Ψυχή μπλε και κόκκινη* έβαλα τα πραγματικά ονόματα, αφού πρώτα πήρα την άδεια από το πρόσωπα του βιβλίου που ήταν ακόμα στη ζωή. Στο *Μεταμόσχευση νεφρού* αυτό ήταν ανέφικτο. Δεν ήταν μόνο η περίπτωση του ξαδέλφου, αλλά και του Χάρη (Χρήστος το πραγματικό) και του Γιάννη (Γιώργος, η αλήθεια) κ.ο.κ. Άλλαξα, επομένως, ονόματα και επαγγέλματα. Στο ξάδελφο μάλιστα δεν έδωσα ούτε όνομα, ούτε επάγγελμα, παρά μόνο αναφέρω τη συγγενική σχέση. Κι ούτε τη Σκύρο μνημονεύω, παρά αόριστα ως νησί. Να γιατί: με το που έγινε γνωστή η ρήξη μου με τον ξάδελφο, ένα σωρό Σκυριανοί, πρώην αδελφικοί του φίλοι, με πλησίασαν και μου είπαν ότι ανάλογες λαδιές είχε κάνει ως δικηγόρος – με διά-

φορες αφορμές – και σε εκείνους και αναγκάστηκαν να του κόψουν και την καλημέρα. Δεν ήθελα να τους ακούω. Μου προξενεί θλίψη όλη αυτή η ιστορία. Αλλά με διάφορες αφορμές – τυχαία συνάντηση στο βαπόρι, επίσκεψη πρώην φίλου του που τον φώναξα να δει κάποια αρρώστια στις βερικοκιές, κάποια συζήτηση σε ταβέρνα, κ.ο.κ. – μάθαινα πράγματα και απορούσα πώς δεν είχα αντιληφθεί τίποτα τόσα χρόνια. Φρόντισα, λοιπόν, να λάβω τα μέτρα μου. Μπορεί εγώ να σιχαίνομαι τα δικαστήρια και τις αγωγές, αλλά για εκείνον ήταν μέρος της ζωής του. Δεν θα το είχε σε τίποτα να μου τραβήξει μια μήνυση για συκοφαντική δυσφήμιση μόλις θα κυκλοφορούσε το βιβλίο. Έπρεπε να του αφαιρέσω αυτή τη δυνατότητα. Κανένα όνομα δεν είναι αληθινό εκτός από εκείνα των δύο... σκυλιών μου. Κι είναι εδώ τώρα που κλείνω εγώ πονηρά το μάτι στον αναγνώστη, όπως το έκανα και σε προηγούμενα βιβλία μου αφήνοντας σταθερά το ονόματα των πρωταγωνιστών: Ελένη, Πέτρος, Στέφανος, Φαίδρα, Νάντια, κ.λπ. – όπου η αφήγηση ήταν τριτοπρόσωπη. Πού ξέρεις, μπορεί στο μέλλον να βρεθούν και κάποιοι που ενδιαφέρονται να συνδυάσουν τη ζωή με το έργο του συγγραφέα, να έχουν, δηλαδή, το χούι που έχω κι εγώ. Κακό είναι;

Με τη φιλία μου
Περικλής

Η άποψη του Χριστόφορου Μηλιώνη (ενός πεζογράφου, και φιλόλογου με κριτικό λόγο, που εκτιμώ επίσης πολύ)

ήρθε λίγο αργότερα και την παραθέτω για να φανεί πόσο πολύ μπορεί να διαφέρουν οι απόψεις μας για την αξία των λογοτεχνικών έργων.

Αθήνα 9-3-2000

Αγαπητέ μου Περικλή,

Έλαβα πριν από μέρες το βιβλίο σου *Μεταμόσχευση νεφρού* και σήμερα το τελείωσα. Ομολογώ ότι πήρα να το διαβάσω με πολλούς δισταγμούς, αφού θα έπρεπε να παρακολουθήσω μια διαδικασία οδυνηρή από μόνη της. Παρ' όλα αυτά, πολύ γρήγορα με κέρδισε και το διάβασα χωρίς διακοπές. Η περιπέτεια του ταξιδιού, τα μικροπεριστατικά, τα κάποια τουριστικά «χάπενιγκ» αραιώνουν το βαρύ κλίμα, κάνουν πιο ανάλαφρη την αφήγηση. Δίνεις πολύ καλά τους βασικούς «χαρακτήρες» της αφήγησης, που είναι βέβαια οι άρρωστοί σου. Τον Γιάννη με τη θαυμαστή θέληση για ζωή, και την Αγνή που την καθιστάς με πολύ λίγα λόγια αξιαγάπητη. Κι οι Ινδοί σου χαριτωμένοι και αξιοθαύμαστοι.

Πολλές αντιρρήσεις έχω για το δεύτερο μέρος. Η περιπέτεια με την ελονοσία δεν προσθέτει τίποτα στην αφήγηση, αντίθετα: την αποκεντρώνει. Ενώ τα «κληρονομικά» είναι μάλλον «εκτός θέματος» – για να το πω δασκαλίστικα. Τέλος, ας μην τα ζητάει κανείς όλα. Άλλωστε σε μελλοντική έκδοση μπορείς και να το αφαιρέσεις, χωρίς ν' αλλάξεις τίποτα άλλο (και είναι αυτό μια απόδειξη για τον μη λειτουργικό του ρόλο).

Αυτά από μένα – έναν καλόπιστο αναγνώστη. Εύχομαι και σε άλλα.

Τους χαιρετισμούς μου και τις καλύτερες ευχές μου – μαζί με τον θαυμασμό μου για την καρτερία της – στην αδελφή σου Αγγελική. Υποθέτω ότι λίγο-πολύ είναι η ιστορία της. Αν δεν είναι, τόσο το καλύτερο!

Επίσης πολλούς χαιρετισμούς στους φίλους στη Θεσσαλονίκη, από έναν «Αθηναίο» – που ωστόσο θεωρεί τον εαυτό του: Σαλονικιό!

150 |

Με αγάπη
Χριστόφορος

Όπως κι αν έχει το πράγμα, ο Αράγης θύμωσε με το γράμμα/απάντησή μου που του έστειλα. Όταν αμέριμνος του τηλεφώνησα στη Μύκονο για να δω τι κάνει, μου είπε «παράτα αυτά τα Χριστιανοπουλικά» και μου έκλεισε το τηλέφωνο. Τηλεφώνησα αμέσως στην Κατερίνα στα Γιάννενα ζητώντας εξηγήσεις για τη συμπεριφορά του. «Έτσι είναι ο Γιώργος», μου είπε, «θεώρησε την απάντησή σου προσβολή. Αυτή ήταν η γνώμη του για το βιβλίο σου, σού την έγραψε, δεν χρειαζόταν να απαντήσεις». Τέλος εγώ ήμουν εκείνος που έψαχνα μια ευκαιρία για επανασύσταση της φιλίας μας. Η ευκαιρία μου δόθηκε το 2001 με το συνέδριο για την ποίηση της Θεσσαλονίκης. Του ζήτησα να συμμετάσχει ως εισηγητής για την ποίηση της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς που την ξέρει καλά. Δέχτηκε και μου έστειλε το κείμενό του, το οποίο διάβασα εγώ στο συνέδριο, γιατί τα πολλά μποφόρ τον είχαν καθηλώσει στη Μύκο-

νο. Ο πάγος είχε λιώσει κι έτσι συνεχίστηκε η φιλία και η αλληλογραφία μας. Με αφορμή το βιβλίο της Σωτηρίας Σταυρακοπούλου, *Περικλής Σφυρίδης. Ο πεζογράφος και η κριτική για το έργο του* (βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ, 2011)

Πεδινή
25-5-2011

Αγαπητή Σωτηρία, σ' ευχαριστώ για το βιβλίο σου, *Περικλής Σφυρίδης. Ο πεζογράφος και η κριτική για το έργο του*, Εστία, Αθήνα, Απρίλιος 2011. Πάνω σ' αυτό σου γράφω τις πρώτες εντυπώσεις μου.

Να πω αρχικά ότι πρόκειται για μια φιλολογική δουλειά ευρύτερη από ό,τι λέει ο τίτλος του βιβλίου, γιατί περιέχει και τα «Στοιχεία ταυτότητας του Περικλή Σφυρίδη». Τα παρακάτω πάντως αφορούν ό,τι σχετίζεται με τον τίτλο: «Ο πεζογράφος και η κριτική για το έργο του».

Τέτοια παρουσίαση των κριτικών απόψεων μαζί με το σώμα των κριτικών κειμένων, δεν έτυχε να ξαναδώ. Πολύ καλή ιδέα. Η παρουσίαση των κριτικών απόψεων μάλλον εξαντλητική ή, αν θέλεις, πλήρης από την πλευρά σου. Το κατά πόσον είναι απόλυτα αντικειμενική, ίσως είναι συζητήσιμο. Μια τέτοια εργασία, ενόσω ζει ακόμα ο λογοτέχνης, δεν γίνεται για να τον θάψει, και στη δική σου δουλειά διαφαίνεται η θετική διάθεση απέναντι στον Περικλή. Φυσικό και κατανοήσιμο.

Όμως, δεν γίνεται μόνο παρουσίαση των κριτικών απόψεων, ταυτόχρονα έχουμε κι ένα δεύτερο επίπεδο

από δικές σου παρατηρήσεις και σχόλια πάνω στα γραφόμενα από τους κριτικούς. Αυτό το επίπεδο αποτελεί και την πιο προσωπική σου δουλειά σ' αυτόν τον τόμο. Εδώ διακρίνω, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα:

α) Την καθαρότητα και τη σαφήνεια που διατυπώνεις τις θέσεις σου. Για να καταλάβεις τι εννοώ σκέψου πώς θα έγραφε στην περίπτωση αυτή πχ. ο Δημήτρης Κοσμοπούλος ή πολλοί άλλοι του ίδιου φάσματος.

152 |

β) Τη συστηματική παρουσίαση, από την πλευρά των κριτικών κειμένων, του κάθε πεζογραφικού βιβλίου και ξεχωριστά, κι έπειτα στο τέλος την εποπτική συζήτηση του θέματος.

γ) Μια τάση να κρατήσεις τα ζύγια σε ορισμένα ζητήματα: αυτό της αυτοβιογραφικής ή όχι πεζογραφίας του Περικλή Σφυρίδη. Και βέβαια δεν είναι απόλυτα αυτοβιογραφικό το έργο αυτό, με την έννοια της ιστορικής μαρτυρίας (γιατί αλλιώς, από οντολογική άποψη, όλα τα λογοτεχνικά έργα είναι αυτοβιογραφικά), έχει, όμως, αρκετά και τέτοιο (αυτοβιογραφικό) χαρακτήρα. Και νομίζω πως εδώ κράτησες, όπως είπα, καλά τα ζύγια. Γιατί αλήθεια δεν είναι εύκολο να πάρει κανείς τη μία ή την άλλη πλευρά. Πού αρχίζει πχ. και πού τελειώνει το ιστορικό περιστατικό και πού αρχίζει και πού τελειώνει κάθε φορά η συγγραφική αυτενέργεια; («... Ο ευρών αμειφθήσεται».)

δ) Θεωρώ εξαιρετική τη γνώμη σου: «Είμαι βέβαιη πως οι αφηγηματικοί τρόποι, για τους οποίους μιλήσαμε, ούτε καν υπήρχαν στη σκέψη του όταν έγραφε – γρά-

φει – τα διηγημάτά του» (σ. 98). Έτσι καθαρά και διεισδυτικά δεν νομίζω να το παρατήρησε κανένας κριτικός.

ε) Εξαιρετική επίσης η ολοσέλιδη παρατήρησή σου ότι: «Οι χρονικές συστολές και διαστολές, [...] μ' άλλα λόγια η διαδικασία της αλυσιδωτής μνήμης [...] συσσωρευση λεπτομερειών» (σ. 89).

στ) Γενική εντύπωση: δούλεψες φιλότιμα και με σύστημα.

Όμως, παρόλες τις αρετές της δουλειάς σου, είναι φανερό πώς δεν παίζεις στο γήπεδό σου, πώς δεν είσαι επαρκώς προπονημένη γι' αυτό το «παιχνίδι». Το ότι δε βρισκόσουν στην ειδικότητά σου φάνηκε και στην προηγούμενη «Εισαγωγή» στις Παραφυσάδες του Σφυρίδη. (Μίλησα τότε σχετικά στον Περικλή). Από πού φαίνεται ότι δεν βρίσκεσαι στο γήπεδό σου εδώ πέρα; Από λεπτομέρειες. Θα σημειώσω τις ενδεικτικότερες.

α) Αντιγράψω: «Ο χρόνος άλλοτε είναι ο παρών της συγγραφής, και άλλοτε ο παρελθών, στον οποίο διαδραματίστηκαν τα γεγονότα που ανακαλούνται δια της μνήμης στον παρόντα χρόνο της συγγραφικής δημιουργίας» (σ. 81). Εδώ μάλλον αγνοείς τη συζήτηση περί «ενεστωτικής γραφής». Το να γράφεις δηλαδή αυτό που συμβαίνει τη στιγμή που γράφεις. Με δυο λόγια (θα ήταν καλό να τα λέγαμε από κοντά) το συμπέρασμα της συζήτησης αυτής είναι ότι η ενεστωτική γραφή είναι αδύνατη, γιατί η ταχύτητα της γραφής (και της στενογραφίας) είναι ταχύτητα αυτοκινήτου ή αεροπλάνου, ενώ η ταχύτητα των σκέψεων και των συναισθημάτων είναι αστρονομική – ταχύτητα

φωτός. Αδύνατο συνεπώς η πρώτη να προλάβει τη δεύτερη. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον «λευκό χρόνο» – τον σταματημένο χρόνο – για να μιλήσουν για σύγχρονα γεγονότα, οπότε αναφέρονται πάντοτε υποχρεωτικά σε παρελθόντα χρόνο. Η φράση σου, λοιπόν, «Ο χρόνος άλλοτε είναι ο παρών της συγγραφής», όπως κι αν τον εννοείς, είναι προβληματική. Με την έννοια ότι ο ενημερωμένος πάνω στα θέματα της σύγχρονης κριτικής δεν θα την έγγραφε έτσι ή κάπως θα προειδοποιούσε για τη σημασία της.

β) «Μυθιστορία»: υπότιτλος στο *Ψυχή μπλε και κόκκινη*. Το έργο αυτό από ειδολογική άποψη είναι το ακριβώς αντίθετο της «μυθιστορίας», κάτι που έμμεσα (= φιλικά) ο Μουλλάς και ο Αράγης το υπέδειξαν, χωρίς να πουν ευθέως ότι ο υπότιτλος του βιβλίου είναι λάθος. Όμως, εσύ, στο οικείο σημείο, αναφέρεσαι στην ημιμαθή (σ' αυτό το θέμα) Θεοδοσοπούλου και στον ανυποψίαστο Ξεζάκη, χωρίς να τους διορθώνεις και να βάζεις τα πράγματα στη θέση τους (μικρή βιβλιογραφία για να ενημερωθείς: Δημήτρης Τζιόβας, «Από τη Μυθιστορία στο Μυθιστόρημα. Για τη θεωρία της ελληνικής αφήγησης», στον τόμο Από τον «Λεάνδρο» στον «Λουκή Λάρα». Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1997. Και Γιώργος Αράγης, «Μυθιστοριογράφος και μυθιστορηματογράφος», στον τόμο Αστική εμπειρία και αστική ιθαγένεια της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Σοκόλης, Αθήνα, 2001).

γ) «Ανατροπή» (σ. 47): «Οι ανατροπές που έχουν επισημάνει οι κριτικοί προκαλούν μια μερική διασάλευση

της έλλογης τάξης, στοιχείο που απαντά στον μοντερνισμό». Απορία μου: ποιοι κριτικοί έχουν επισημάνει τις ανατροπές ως διασάλευση της έλλογης τάξης και ως στοιχείο που απαντά στο μοντερνισμό; Για όνομα του Θεού! Ο πρώτος που αναφέρεται στην έννοια της ανατροπής είναι ο Αριστοτέλης στην Ποιητική (κοίταξε τον όρο «περιπέτεια») και ουδόλως τη σχετίζει με την «έλλογη τάξη». Ούτε με την «έλλογη τάξη», λοιπόν, σχετίζεται, ούτε με το μοντερνισμό.

| 155

δ) Σελίδα 90 και διάσπαρτο άλλο κείμενο. Ιδίως από τη φράση «Μια παραλλαγή», ως τη φράση «το ενδιαφέρον του αναγνώστη» στην επόμενη σελίδα. Αναφέρεσαι στην τεχνική χρήση του χρόνου: από ποιο σημείο του θέματος μπορεί να αρχίζει ένα αφηγηματικό κείμενο, την αρχή, τη μέση, το τέλος και πώς προχωράει με διάφορα μπρος-πίσω, κ.λπ. Πρόκειται για κοινούς τόπους παραδοσιακής αφήγησης, γνωστούς από την Ιλιάδα, τον Δον Κιχότι, τον Ροΐδη, τον Καρκαβίτσα και πολλούς άλλους. Τίποτα δηλαδή που να αφορά ξεχωριστά την πεζογραφία του Σφυρίδη. Παραδοσιακή με την έννοια της χρονολογικής εκτύλιξης του μύθου. Ο χρονολογικός χαρακτήρας μιας αφήγησης δεν αποκλείει τα μνημονικά μπρος-πίσω, εφόσον τα διάφορα μέρη που προκύπτουν έχουν κι αυτά χρονολογική δομή, έτσι ώστε να έχουμε τελικά ένα ολοκληρωμένο έργο με αρχή μέση και τέλος. Όσες τομές κι αν έχει ένα τέτοιο έργο, δεν παύει να παραμένει παραδοσιακής, χρονολογικής, δομής. Πολύ διαφορετικά είναι τα πράγματα όταν δεν έχουμε μνημονικά μπρος-πίσω,

αλλά συνειρμικά χρονικά άλματα το οποία δεν συνταιριάζονται τελικά σε έργο χρονολογικής δομής, με αρχή μέση και τέλος. Δεν ξέρω αν γίνομαι σαφής. Θέλω να πω ότι το ολοκληρωμένο έργο, στη μια περίπτωση παρουσιάζει χρονολογική διευθέτηση των διαφόρων μερών του, ενώ στην άλλη (στη συνειρμική γραφή) δεν παρουσιάζει τέτοια διευθέτηση των επιμέρους συστατικών του.

156 |

ε) Σελίδα 89: «ταύτιση αφηγητή-συγγραφέα». Σύμφωνα με την αφηγηματολογία ο συγγραφέας, είτε αυτοβιογραφείται είτε όχι, δεν ταυτίζεται ποτέ με τον αφηγητή. Και το αντίστροφο. Η εξήγηση είναι εύκολη (ο αφηγητής αποτελεί πάντα μια εκδοχή του συγγραφέα, όχι καθαυτόν, στην ολότητά του, τον συγγραφέα) και δεν θα επιμείνω.

Αλλά εδώ σταματώ. Θέλω μόνο να ρωτήσω τι νόημα δίνεις στη λέξη «εμπειρία» και τι στη λέξη «βίωμα», που τις χρησιμοποιείς συχνά. Έχουν το ίδιο σημανόμενο, έχουν διαφορετικό, κι αν έχουν διαφορετικό ποια είναι η διαφορά τους;

Και μια τελευταία ερώτηση. Επειδή πρόκειται για δικό σου βιβλίο και έχεις την ευθύνη του, θα ήθελα να ήξερα πώς αντιλαμβάνεσαι την παρουσία της προσωπογραφίας του Περικλή στο μπροστινό εξώφυλλο του τόμου.

Ίσως, όμως, σε κούρασα.

Έχεις πολλά χαιρετίσματα από την Κατερίνα.

Να 'σαι καλά.

Φιλιά, Γιώργος

ΥΓ. Κάποτε πρέπει να μιλήσουμε και για το έργο σου *Σπάνιες αλήθειες*.

Η Σταυρακοπούλου τού απάντησε λακωνικά: τον ευχαριστεί πρώτα για τα καλά του λόγια κι ύστερα για τις παρατηρήσεις του, που τις λαμβάνει σοβαρά υπόψη. Επίσης δηλώνει ότι το βιβλίο της είχε φιλολογικό προσανατολισμό, αν και τα όρια μεταξύ φιλολογίας και κριτικής μερικές φορές δεν μπορεί να είναι τόσο σαφή (δεν έχω το γράμμα της Σταυρακοπούλου).

Ο Αράγης, όμως, επανέρχεται:

| 157

30-5-2011

Αγαπητή Σωτηρία

σ' ευχαριστώ για τη λακωνική απάντησή σου. Ουδείς ψόγος. Ας όψονται οι Λάκωνες που ανακάλυψαν το λακωνίζειν. Συγχαρητήρια για τη έφεσή σου προς τη φιλομάθεια – ποτέ δεν είναι αργά για όλους μας. Άλλο, όμως, πράγμα η έφεση προς φιλομάθεια και άλλο η έκδοση βιβλίου: μια αμετάκλητη δημόσια πράξη που υπόκειται αυτοδίκαια σε δημόσια κριτική. Περίμενα ότι θα μου απαντούσες τουλάχιστον στα τρία συγκεκριμένα ερωτήματα που σου έθεσα. Μάλλον τα περιφρόνησες. Εγώ, όντας ταπεινός άνθρωπος, θα τα ξαναδιατυπώσω πανομοιότυπα. Λοιπόν. α) Ποιοι κριτικοί έχουν επισημάνει τις ανατροπές ως διασάλευση της έλλογης τάξης; β) Τι σημασία δίνεις στη λέξη «εμπειρία» και τι στη λέξη «βίωμα», που τις χρησιμοποιείς συχνά. Έχουν το ίδιο σημαίνόμενο, έχουν διαφορετικό, κι αν έχουν διαφορετικό ποια η διαφορά τους; γ) Επειδή πρόκειται για δικό σου βιβλίο και έχεις την ευθύνη του, θα ήθελα να ήξερα πώς αντιλαμβάνεσαι την

παρουσία της προσωπογραφίας του Περικλή στο μπροστινό εξώφυλλο του τόμου.

Να'σαι καλά, Φιλιά, Γιώργος

Η Σταυρακοπούλου τού έστειλε με e-mail μια πιο λεπτομερή απάντηση. Δεν την ξέρω, αλλά από το επόμενο γράμμα του Αράγη μπορεί εύκολα να καταλάβει κανείς το περιεχόμενό της.

158 |

2-6-2011

Αγαπητή Σωτηρία

Το πρόγραμμά μου σήμερα ήταν να γράψω για δύο εργασίες, που μού έστειλε νεοελληνίστρια καθηγήτρια πανεπιστημίου και μου ζητάει να τις σχολιάσω. Αντί γι' αυτό θα προσπαθήσω να συνεννοηθώ, για τελευταία φορά, μαζί σου.

Λοιπόν, οι πανεπιστημιακοί σου τίτλοι αφορούν το φιλολογικό γήπεδο – αν και ξέρεις φαντάζομαι πως, σε ορισμένες περιπτώσεις πανεπιστημιακών, οι τίτλοι αποτελούν κενό γράμμα. Εδώ, όμως, στην εργασία σου για τον Περικλή βρίσκεσαι στο γήπεδο της εφαρμοσμένης λογοτεχνικής κριτικής. Και μάλιστα της επίκαιρης. Για το φιλολογικό γήπεδο δεν μου πέφτει λόγος. Γι' αυτό της λογοτεχνικής κριτικής, με το οποίο καταγίνομαι πρακτικά και θεωρητικά εδώ και πενήντα χρόνια, έχω κάτι να πω. Πρώτα, ότι δεν υπάρχει στα πανεπιστήμιά μας «Τομέας Εφαρμοσμένης Λογοτεχνικής Κριτικής». Η Χριστίνα Ντουνιά, ζητώντας την άδειά μου να χρησιμοποιήσει

τα βιβλία μου στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης, μου είχε πει πριν από χρόνια ότι «δεν βρίσκω βιβλιογραφία για να πω κάτι για τη λογοτεχνική κριτική στα παιδιά». Κι είναι ενδεικτικό, νομίζω, της σχετικής πανεπιστημιακής έλλειψης σ' αυτόν τον τομέα το γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκαν τα βιβλία μου σε τρία πανεπιστήμια, από νεοελληνιστές, για να καλύψουν διδακτικές ανάγκες. Τι θέλω να πω με τούτα; Θέλω να πω ότι δεν αρκούν οι πανεπιστημιακοί φιλολογικοί τίτλοι για να «παίξει» κανείς στο γήπεδο της λογοτεχνικής κριτικής. Χρειάζεται ειδική κατάρτιση. Ορισμένοι νεοελληνιστές, που έχουν ασχοληθεί οι ίδιοι με τη λογοτεχνική κριτική (Στεργιάσιος, Μερακλής, Μουλλάς, Βαγενάς) την έχουν αυτή την κατάρτιση. Αντίθετα τα δικά σου κείμενα («Εισαγωγή» στις *Παραφύαδες II*, του Περικλή και τώρα στο τελευταίο βιβλίο σου) δείχνουν ότι μπαίνεις στο γήπεδο της λογοτεχνικής κριτικής απροπόνητη. Κι εδώ εκφράζω την απορία μου: μα δεν το νιώθεις, δεν το συναισθάνεσαι αυτό; Σχετικά με το τελευταίο βιβλίο σου σου ανάφερα μερικά ενδεικτικά σημεία (Ενεστωτική γραφή, Μυθιστορία, Ανατροπή, Παραδοσιακή και μοντερνιστική κειμενική δομή, Αφηγητής-συγγραφέας) που δείχνουν ότι δεν είσαι προετοιμασμένη να παίξεις σ' αυτό το γήπεδο. Καλοί και χρυσοί οι πανεπιστημιακοί τίτλοι σου, αλλά δεν αποτελούν διαβατήριο για τα πάντα. Ας σημειωθεί γενικότερα πως τη διάκριση της λογοτεχνικής κριτικής από τις διάφορες θεωρίες την έχει κάνει ο Ρενέ, ο Τ. Έλλιот, ο Γ. Ράνσομ, ο Λ. Μπόρχες, κ.ά. Άλλο λογοτεχνική κρι-

τική και άλλο θεωρίες για τη λογοτεχνία, με τις οποίες τόσο ασχολούνται σήμερα οι φιλόλογοι.

Έρχομαι στις ερωτήσεις.

α) Η πρώτη, σε απλά ελληνικά, ήταν η εξής: «Ποιοι κριτικοί έχουν επισημάνει τις ανατροπές ως διασάλευση της έλλογης τάξης;». Ιδού η απάντησή σου: «Για τις ανατροπές ως στοιχείο του μοντερνισμού δείτε το λήμμα μοντερνισμός στον Πατάκη και το τελευταίο βιβλίο του Κόκορη για τον Χριστιανόπουλο, όπου κατά σύμπτωση τονίζει το ίδιο ακριβώς πράγμα.» Ερωτώ: τι σχέση έχει αυτή η απάντησή με την ερώτησή μου; Τι σε αναγκάζει να απαντήσεις με αυτόν τον τρόπο; (Όσο για την ανατροπή, για την οποία έχουν μιλήσει πολλοί νεότεροι και όχι πάντα με αυτή τη λέξη, δεν συνιστά χαρακτηριστικό γνώρισμα ορισμένης λογοτεχνικής τάσης. Απαντάει στην Αρχαία Ελληνική Τραγωδία και έκτοτε σε όλη τη νεότερη λογοτεχνία, παραδοσιακή, μοντερνιστική, μεταμοντερνιστική και όποια μελλοντική προκύψει).

160 |

β) Μου λες ότι χρησιμοποιείς τις λέξεις *βίωμα* και *εμπειρία* με την ίδια σημασία. Αυτό ως απάντηση αρκεί και περισεύει.

γ) Προσωπογραφία στο μπροστινό εξώφυλλο. Γράφεις: «Στο εξώφυλλο νομίζω ότι επιτρέπεται να μπει η φωτογραφία του συγγραφέα στον οποίον αναφέρεται το έργο, όπως θα έμπαινε η φωτογραφία του Παλαμά, πχ. αν έγραφα για το έργο του Παλαμά.» Σωστά, αλλά με μια μικρή διαφορά. Ο Παλαμάς δεν ζει σήμερα και όσο ζούσε δεν έβαλε προσωπογραφία ή φωτογραφία του σε

μπροστινό εξώφυλλο έργο του. Ούτε ο Σολωμός έβαλε, ούτε ο Κάλβος, ούτε ο Ροΐδης, ο Καβάφης, Ο Ξενόπουλος, ο (πιο εγωκεντρικός ποιητής) Σικελιανός, ο Καρυωτάκης, ο Σεφέρης, ο Ελύτης, ο Ρίτσος, ο Αναγνωστάκης, ο Σαχτούρης, ο Θ. Βαλτινός, η Δημουλά, ο Β. Αεοντάρης... Επίσης ούτε ο Δάντης, ο Σαίξπηρ, ο Θερβάντες, ο Σταντάλ, ο Προυστ, ο Ντίκενς, ο Ντοστογιέφσκι, ο Τολστόι, ο Κάφκα, ο Σαρτρ, και τόσοι άλλοι. Το ζήτημα είναι ότι οι φωτογραφίες, οι προσωπογραφίες, τα σκίτσα των συγγραφέων κ.λπ. δεν έχουν ομόλογη σχέση με το λογοτεχνικό έργο των συγγραφέων ή, αλλιώς, δεν συνιστούν λογοτεχνικές αξίες. Το να βάζεις τη φάτσα σου στο μπροστινό εξώφυλλο του βιβλίου σου κάτι σημαίνει. Αλλά αυτό θα το συζητήσω με τον φίλο μου Περικλή. Η φιλία, όταν είναι ειλικρινής, σε υποχρεώνει να μιλάς κατευθείαν στον φίλο σου κι όχι αλλιώς.

Στο τέλος του η-μείλ σου γράφεις τα ακόλουθα: «Η αγάπη μου για τον συγγραφέα μπορεί να θολώνει τα κριτήριά μου, αλλά αυτό ας το κρίνουν οι φιλόλογοι του μέλλοντος.» Να πω πρώτα ότι εγώ δεν έθεσα τέτοιο ζήτημα για θολά ή όχι κριτήρια. Αλλά μου κάνει εντύπωση ότι αποκλείεις το να κρίνουν το βιβλίο οι φιλόλογοι του παρόντος. Κι επίσης οι λογοτεχνικοί κριτικοί του παρόντος, των οποίων χρησιμοποιείς τα κριτικά κείμενά τους. Αυτό φοβούμαι πως υποκρύπτει διάθεση αυταρχισμού και αστυνόμευσης του βιβλίου. Προαποφασίζεις δηλαδή ότι η δουλειά σου προορίζεται να κριθεί μόνο από τους φιλόλογους του μέλλοντος. Όμως, είναι κοινό μυ-

στικό, αν όχι αδιαμφισβήτητο αξίωμα, ότι στων «ιδεών την πόλη» δεν χωράνε «αποφασίζω και διατάζω». Από την ώρα που φεύγει ένα βιβλίο από το τυπογραφείο και βγαίνει στην αγορά, είτε μας αρέσει είτε όχι, υπόκειται, ως δημόσια πράξη, σε δημόσια κριτική. Όποιος θέλει να κριθούν τα βιβλία στο μέλλον, τ' αφήνει αδημοσίευτα ως τον θάνατό του. «Ας το κρίνουν οι φιλόλογοι του μέλλοντος!» Πώς σου ξέφυγε ένας τέτοιος λόγος;

162 |

Να 'σαι πάντα καλά

Φιλιά

Γιώργος

Υ.Γ. Είναι αυτονόητο πως όσα σου έγραψα για το βιβλίο σου δεν ήταν λόγια διπλωματικά. Θα μπορούσαν να ήταν μασημένα ευχάριστα λόγια. Λόγια για καλές δημόσιες σχέσεις. Δεν τα πάω καλά με τις δημόσιες σχέσεις. Τώρα λέμε ότι υπάρχει οικονομική κρίση. Μακάρι να ήταν μόνο οικονομική κρίση λόγω διαφθοράς πολιτικών. Στη βάση υπάρχει ηθική κρίση σε όλα τα επίπεδα. Στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, στη δημοσιογραφία, στον πανεπιστημιακό κόσμο, στον ευρύ πνευματικό κόσμο, στη λογοτεχνική κοινότητα, στους πολίτες. Μέσα σ' αυτό το κλίμα δεν πειράζει, για την τιμή των όπλων, να είμαστε κάποτε και λίγο «Έμποροι κακοί» (τίτλος από ποίημα του Δ. Αντωνίου).

Γ.

Απ' εδώ και πέρα αρχίζει η δική μας αλληλογραφία για το βιβλίο:

Θεσσαλονίκη 9 Ιουνίου 2011

Φίλε μου Γιώργο

Ζήτησα από τη Σωτηρία την αλληλογραφία που είχατε αναφορικά με το βιβλίο της για το πεζογραφικό μου έργο, την οποία αγνοούσα. Η Σωτηρία, ορθά κατά την έποψή μου, δεν μου είπε τίποτα. «Περίμενα», δικαιολογήθηκε, «ότι ο Αράγης θα σου μιλούσε προσωπικά. Δεν σου τηλεφώνησε;». «Όχι», τη διαβεβαίωσα, «παρά μόνο μου μίλησε για το σχέδιο της προσωπογραφίας μου στο εξώφυλλο, όταν συμπτωματικά του τηλεφώνησα για να του πω ότι έγινα παππούς και με παρέπεμψε στην αλληλογραφία που είχατε οι δυο σας».

| 163

Κάποτε μού είπες ή μου έγραψες, δεν θυμάμαι, ότι οι φίλοι πρέπει να λένε τη γνώμη και τις απόψεις τους τίμια και σταράτα, γιατί αυτό απαιτεί η πραγματική φιλία. «Αλλιώς», μου είπες, «πρόκειται για λυκοφιλία». Με βάση τη δική σου αυτή αρχή θα σου πω και εγώ, χωρίς περιστροφές, τη γνώμη μου για όσα έγραψες για το βιβλίο στη Σωτηρία, αποφεύγοντας να σχολιάσω τις απαντήσεις της Σωτηρίας, που από τη μια μεριά είναι κάπως «φιλολογικές» και με κουράζουν και από την άλλη δεν είναι δική μου υπόθεση.

Το πρώτο γράμμα που της έστειλες χωρίζεται σε δύο μέρη: ένα πρώτο μέρος επαινετικό κι ένα δεύτερο με παρατηρήσεις για τις οποίες ζητούσες εξηγήσεις. Θα παρακάμψω το πρώτο μέρος σε όσα θετικά γράφεις για το βιβλίο, τα οποία συνοψίζονται στο «δούλεψες φιλότιμα και με σύστημα». Έρχομαι τώρα στις επιμέρους παρατηρή-

σεις σου: α) για τον χρόνο που «άλλοτε είναι ο παρών της συγγραφής κι άλλοτε ο παρελθών στον οποίον διαδραματίστηκαν τα γεγονότα, που ανακαλούνται στον παρόντα χρόνο της συγγραφικής δημιουργίας.» Της προσάπτεις την κατηγορία ότι αγνοεί τη συζήτηση περί «ενεστωτικής γραφής» και δίνεις κάποιες εξηγήσεις ότι «η ταχύτητα της γραφής (και της στενογραφίας) είναι ταχύτητα αυτοκινήτου ή αεροπλάνου, ενώ η ταχύτητα των σκέψεων και των συναισθημάτων είναι αστρονομική-ταχύτητα φωτός» και άρα ο παρών χρόνος της συγγραφής είναι ανέφικτος. Και πώς θα δώσει κανείς στον αναγνώστη να καταλάβει ότι ο συγγραφέας αναφέρεται άλλοτε σε γεγονότα που συμβαίνουν την εποχή που γράφει το βιβλίο του κι άλλοτε σε γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν και τα αναβιώνει με τη μνήμη σε μια προσπάθεια να συγκρίνει το τότε με το τώρα; Μεταξύ μας, κι εγώ αγνοώ τη συζήτηση περί «ενεστωτικής γραφής». Αυτό, όμως, καθόλου δεν με δυσκόλεψε να λέω τη γνώμη μου ως ένας μη δαμινός «επαρκής αναγνώστης» για την αξία ενός λογοτεχνικού βιβλίου. Όταν γράφει κανείς ένα κείμενο, δεν απευθύνεται μόνο στους ειδικούς των «θεωριών της λογοτεχνίας και της κριτικής» (που κι αυτοί δεν μπορούν συνήθως να συνεννοηθούν μεταξύ τους), αλλά σε ένα ευρύτερο κοινό που το ενδιαφέρουν τα γράμματα και δε νομίζω ότι κάποιος από τους αναγνώστες δεν κατάλαβε τι εννοούσε η Σωτηρία. β) «Μυθιστορία»: υπότιτλος στο *Ψυχή μπλε και κόκκινη*. Γράφεις: «Το έργο αυτό από ειδολογική άποψη είναι ακριβώς το αντίθετο της “μυθιστο-

ρίας” κάτι που έμμεσα (= φιλικά) ο Μουλλάς και ο Αράγης το υπέδειξαν χωρίς να πουν ευθέως ότι ο υπότιτλος του βιβλίου είναι λάθος.» Σωστά, αν με θεωρείς τόσο ανίδεο ώστε να μη γνωρίζω τι σημαίνει «μυθιστορία» και τι «μυθιστόρημα», έννοιες που από ειδολογική άποψη είναι ταυτόσημες. Και γιατί στο εξώφυλλο αποκαλώ το βιβλίο «μυθιστορία» και στο οπισθόφυλλο «μυθιστόρημα»; Ήξερα πολύ καλά ότι έγραφα ένα αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα, αλλά μου φαινόταν κακόγουστο ως υπότιτλος αυτό το «αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα». Κλείνω, λοιπόν, το μάτι στον αναγνώστη – αυτά τα συζήτησα και με τον Ξεξάκη που είχε διαβάσει το χειρόγραφο – και παίζω με τις λέξεις «μυθιστορία» στο εξώφυλλο (το δεύτερο συνθετικό είναι το «ιστορία») και μυθιστόρημα στο οπισθόφυλλο (το δεύτερο συνθετικό είναι το «ιστόρημα» που υπονοεί φυσικά μυθοπλασία). Ο Μουλλάς το τσάκωσε το «παιχνίδι». Γράφει στο *Εν Θεσσαλονίκη: 13 σύγχρονοι πεζογράφοι*, σ. 278: «Στο εξώφυλλο διαβάζουμε ως χαρακτηρισμό τη λέξη μυθιστορία. Στο οπισθόφυλλο ο συγγραφέας μιλάει για μυθιστόρημα [...] Τι συμβαίνει λοιπόν; Πρόκειται για μυθιστόρημα; Για μαρτυρία; Για αυτοβιογραφία; Θα έλεγα ότι πρόκειται για αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα... αφού ο αναγνώστης διαπιστώνει πως ό,τι διαβάζει είναι απολύτως πραγματικό, αφού ακόμα και τα πρόσωπα αναφέρονται με τα πραγματικά τους ονόματα.» Ο Μουλλάς κατάλαβε το «παιχνίδι» που έστησα για τον αναγνώστη, εσύ ως απόλυτα θεωρητικός και ακριβόλογος έπιασες την ουσία, ότι είναι: «τριμερές αυτοβιογραφικό έργο, μαρτυ-

ρία μιας δραματικής εποχής [...] που αποτελεί σύνθεση με λογοτεχνικές αξιώσεις.» Και πού ξέρεις, Γιώργο, σε ποια σημεία πρόκειται για μαρτυρία και σε ποια πήρε το πάνω χέρι η δημιουργική μου φαντασία; Και τώρα σου εξομολογούμαι ότι τα δύο αυτά στοιχεία είναι μισά μισά στη σύνθεση του συγκεκριμένου αυτού κειμένου. Γι' αυτό «μυθιστορία» μπροστά και «μυθιστόρημα» πίσω. Λέω την αλήθεια και όσοι κατάλαβαν το «κλείσιμο του ματιού» μου (και είναι αρκετοί ακόμα και η ημιμαθής – όπως την αποκαλείς – σε τέτοια ζητήματα Θεοδοσοπούλου) πάει καλά. Για τους υπόλοιπους το μόνο που μπορώ να κάνω εκ των υστέρων είναι να ζητήσω ταπεινά συγγνώμη. γ) «Ανατροπή» σ. 47 κ.λπ. Δεν καταλαβαίνω τι συζητάτε με τη Σωτηρία. Αυτά – για μένα – είναι ψιλά γράμματα, με τα οποία ασχολούνται οι σχολαστικοί φιλόλογοι και κριτικοί. Βρέστε τα λοιπόν μεταξύ σας. Εγώ ξέρω μόνο πως αρκετοί κριτικοί μίλησαν για ανατροπές στα διηγήματά μου με απλά, κατανοητά, και όχι περισπούδαστα λόγια. (πχ. ο Μουλλάς ή εσύ. Ξαναδιάβασε την κριτική σου για τη συλλογή διηγημάτων μου *Χαράμι*). δ) Όσον αφορά τις τεχνικές χρήσης του χρόνου στα κείμενά μου, ασφαλώς πρόκειται για κοινούς τρόπους της παραδοσιακής αφήγησης «γνωστούς από την Ιλιάδα, τον Δον Κιχότι, τον Ροϊδη, τον Καρκαβίτσα και πολλούς άλλους. Τίποτα δηλαδή που να αφορά ξεχωριστά την πεζογραφία του Σφυρίδη, αφού έτσι διαχειρίζεται τον χρόνο όλη η παραδοσιακή πεζογραφία.» Ασφαλώς! Αλλά πες μου τώρα, όταν μία φιλόλογος κάνει μια επιστημονική εργασία πάνω στο

έργο ενός ρεαλιστή πεζογράφου δεν πρέπει να αναφερθεί καθόλου και στον ή στους τρόπους που αυτός χρησιμοποιεί τον χρόνο στα κείμενά του, επειδή παρόμοιοι τρόποι απαντώνται σ' όλη την παραδοσιακή πεζογραφία; Δηλαδή, τι θα έπρεπε να κάνει; Να μην αναφερθεί καθόλου ή να δηλώσει ότι παρακάμπτει τη χρήση του χρόνου στο έργο μου επειδή παρόμοιους τρόπους συναντάμε από την *Ιλιάδα* μέχρι τον Μηλιώνη; ε) «ταύτιση αφηγητή-συγγραφέα». Ξέρω την άποψή σου ότι δεν ταυτίζεται ποτέ ο συγγραφέας με τον αφηγητή. Έχω διαβάσει και σχετικά κείμενα. Θεωρητικά έχεις δίκαιο. Δίκαιο, όμως, έχει κι ο Μουλλάς όταν γράφει: «Ο Σφυρίδης δεν διαφοροποιεί τον αφηγητή από τον εαυτό του. Στο έργο του εμφανίζεται συχνά ένα πρόσωπο που ονομάζεται Πέτρος. Κάποτε υποδύεται τον δικηγόρο (έχω φοιτήσει στη Νομική του ΑΠΘ και τα παράτησα στο πτυχίο)· συνήθως είναι γιατρός και μάλιστα καρδιολόγος. Πέτρος, δηλαδή Περικλής. Καταλαβαίνουμε όλοι πως ο Πέτρος ταυτίζεται με τον συγγραφέα.» Και παρακάτω για το βιβλίο *Μισθός ανθυπίατρον*: «βιβλίο αυτοβιογραφικό (όλοι ξέρουμε ποιος είναι ο ανθυπίατρος)...» Κι όλα αυτά, Γιώργο, πριν παραχωρήσει ο Πέτρος τη θέση του στον Περικλή από το *Ψυχή μπλε και κόκκινη* και πέρα. Εξάλλου την ταύτιση συγγραφέα-αφηγητή στα βιβλία μου την έχουν επισημάνει ένα σωρό κριτικοί (πχ. οι Ζήρας, Κοντολέων, Μαρκόπουλος, κ.ά.), που δεν στέκονται στην ακριβόλογη θεωρία, αλλά στην ουσία του πράγματος. Πιο επιγραμματικά, όμως, απ' όλους ο Ξεζάκης με κείνο το «ο Σφυρίδης κάνει τη ζωή του τέχνη.»

Έρχομαι τώρα να σου πω τι νόημα δίνω εγώ στις λέξεις «εμπειρία» και «βίωμα» (όχι αυτά που σου είπε η Σωτηρία). Έχω διαβάσει πολλές φορές το κείμενό σου «Για το περιεχόμενο των λογοτεχνικών όρων». Σχεδόν το ξέρω απ' έξω. Το κεφάλαιο IV της μελέτης αυτής αποτελεί μια ολόκληρη πραγματεία για τις διαφορές ανάμεσα στο «βίωμα» και την «εμπειρία». Φτάνεις μάλιστα στο συμπέρασμα ότι το βίωμα «έχει ως βαθύτερο σκοπό του αυτό που θα λέγαμε ανακάλυψη και πλήρωση του εαυτού μας.» Κάπου αλλού, δεν θυμάμαι πού, φέρνεις ως παράδειγμα τον ειδωλολάτρη Σαύλο που το βίωμα τον άλλαξε σε χριστιανό Απόστολο Παύλο. Συμπληρώνεις, όμως, παρακάτω ότι «πρόκειται ωστόσο για ένα θέμα μάλλον φιλοσοφικό, η συζήτηση του οποίου δεν αφορά τους στόχους του κειμένου τούτου.» Θα συμπλήρωνα κι εγώ: ούτε τη λογοτεχνία. Εγώ, Γιώργο μου, έχω κατασταλαγμένες απόψεις τόσο για το «βίωμα» όσο και για την «εμπειρία» (κάποιοι θεωρητικοί θεωρούν τις δύο αυτές έννοιες ταυτόσημες) και τις έχω διατυπώσει με σαφήνεια αρκετές φορές, όπως πχ. στο κείμενό μου «Σχολιάζοντας τα διηγήματά μου» στην Επιτομή των διηγημάτων μου που ανθολόγησε και επιμελήθηκε ο Ζήρας (2005). Εκεί γράφω: «Κι είναι βίωμα η έντονα εκείνη συναισθηματικά φορτισμένη εμπειρία που δεν ξεχνιέται και καθώς προστίθεται στη μνήμη, αλλάζει – κατά κάποιο τρόπο – τη συγκρότηση του ψυχικού μας κόσμου.» Τα βιώματα είναι συνήθως τραυματικές εμπειρίες – σε μένα αυτό συμβαίνει, αλλά πιστεύω και στους περισσότερους λογοτέχνες. Οι καθη-

μερινές εμπειρίες – συνηθισμένες και κοινότοπες οι περισσότερες – δεν «αποθηκεύονται» στον ιππόκαμπο του εγκεφάλου μας (να σε φέρω τώρα κι εγώ στο γήπεδο της κοινής μας επιστήμης) και δεν δίνουν ερεθίσματα για τη μνημονική λογοτεχνική τους αναβίωση. Κάποτε – αυτές οι εμπειρίες της επιφανειακής μνήμης – αξιοποιούνται ως παραπληρωματικά στοιχεία από τη δημιουργική φαντασία του λογοτέχνη για την ολοκλήρωση ενός έργου. Στο βιβλίο σου *Ζητήματα λογοτεχνικής κριτικής* (τομ. Γ) έχεις ένα κείμενο που τιτλοφορείται «Ο κριτικός οφείλει να δείχνει τα χαρτιά του». Ε, αυτό κάνω κι εγώ τόσο ως κριτικός (αν με θεωρείς τέτοιο) όσο και ως πεζογράφος.

| 169

Έρχομαι τώρα σε κάτι άλλο. Τόσο στο πρώτο σου γράμμα όσο και στο δεύτερο λες στη Σωτηρία ότι «μπαίνει στο γήπεδο της λογοτεχνικής κριτικής απροπόνητη.» Και τη μαλώνεις με ύφος αυστηρού δάσκαλου: «Μα δεν το νιώθεις, δεν το συναισθάνεσαι;» Κατά την ταπεινή μου γνώμη, το βιβλίο της Σωτηρίας δεν έχει κριτικό προσανατολισμό. Είναι μια μελέτη φιλολογική πάνω στις κριτικές που έχουν γράψει άλλοι για το έργο μου. Επανέρχομαι στο βιβλίο σου *Ζητήματα λογοτεχνικής κριτικής* (τομ. Β) και αντιγράφω από το κείμενό σου «Για τη νεοελληνική κριτική της λογοτεχνίας» (σ. 77): «Μένει να ξεχωρίσουμε ακόμη την κριτική της λογοτεχνίας από τη φιλολογική ανάλυση των λογοτεχνικών κειμένων. Τόσο η μία όσο και η άλλη έχουν το κοινό γνώρισμα ότι αναφέρονται σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά έργα. Αλλά, ενώ η πρώτη έχει κατεξοχήν αξιολογικό χαρακτήρα, η δεύτε-

ρη έχει κατεξοχήν γνωστικό ή ερμηνευτικό. Οι φιλολογικές εργασίες ερευνούν κυρίως τις πηγές των λογοτεχνικών κειμένων, τα ιστορικά και κοινωνικά τους πλαίσια, διευκρινίζουν ορισμένες γλωσσικές πλευρές τους, προχωρούν ακόμη ως το σημείο να κάνουν ανάλυση της τεχνικής συγκρότησής τους, και κάποτε δοκιμάζουν να δώσουν ερμηνευτικές απόψεις για την αισθητική αξία τους. Κάποτε, δηλαδή, η φιλολογική ανάλυση φτάνει να ερωτοτροπεί με το κατεξοχήν έργο της λογοτεχνικής κριτικής. Αυτό ως ένα βαθμό κάνει ασαφή τα όριά τους, αλλά φυσικά δεν τα καταργεί.» Αυτά ο Αράγης, εγώ δεν έχω παρά να τα προσυπογράψω για το βιβλίο της Σωτηρίας. Και μια φιλική ερώτηση: σε ποιον ανήκει η ιδιοκτησία του γηπέδου της κριτικής για να πάρουμε κι εμείς την άδεια να προπονηθούμε λίγο;

Για το σχέδιο του Γούναρη με την προσωπογραφία μου που κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου της Σωτηρίας σου είπα ήδη αρκετά στο τηλέφωνο. Επειδή, όμως, επανέρχεσαι και στο δεύτερο γράμμα που έστειλες στη Σωτηρία και απαριθμείς ένα σωρό συγγραφείς που στο παρελθόν δεν υπήρχε φωτογραφία τους στο εξώφυλλο (αναφέρεις συγγραφείς από τον 14^ο αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου}) έχω να προσθέσω τα εξής: από τον Μουλλά διδάχτηκα πως κάθε λογοτεχνικό έργο πρέπει να το εξετάζουμε και να το κρίνουμε σύμφωνα με τον καιρό του. Σου ανέφερα ένα σωρό παραδείγματα από συγγραφείς της Θεσσαλονίκης (πολλοί είναι ή υπήρξαν γνωστοί και φίλοι σου) που στο εξώφυλλο των βιβλίων τους υπάρχει

όχι κάποιο καλλιτεχνικό σκίτσο, αλλά η φιγούρα τους. Το ίδιο συμβαίνει και με προηγούμενα δικά μου βιβλία. Και, βέβαια, αυτό κατάντησε κοινός τόπος στα εκδοτικά πράγματα του καιρού μας. Γιατί προηγουμένως δεν σ' ενόχλησε το γεγονός, παρά το κάνεις ζήτημα τώρα με το βιβλίο της Σωτηρίας για το έργο μου; Για να με κατηγορήσεις πάλι για ανηθικότητα, όπως έκανες και για το προηγούμενο βιβλίο *Παραφυσάδες II*; Σου απάντησα εμμέσως πλην σαφώς στο βιβλίο του Παναγιώτη Γούτα *Αποκούμπι στην κουβέντα με τον Περικλή Σφυρίδη*, στη συνέντευξη που μου ζήτησε. Να μην το ξεχάσω: και σ' αυτό το βιβλίο υπάρχει η προσωπογραφία μου (έργο του Γιάννη Δημητράκη, αδελφού του Βασίλη Δημητράκου, του εκδότη των εκδόσεων «Μπιλιέτο», που είναι ο καλλιτεχνικός επιμελητής). Μου είπες επίσης στο τηλέφωνο ότι για το σχέδιο του προσώπου μου στο εξώφυλλο σου ήρθαν ήδη τα πρώτα αρνητικά σχόλια. Αν είναι μόνο για το εξώφυλλο, θα είναι τυχερή η Σωτηρία, η οποία δεν έχει καμιά ευθύνη. Ήταν αίτημα της επιμελήτριας του εκδοτικού οίκου στο οποίο – ομολογώ – χωρίς αιδώ ανταποκρίθηκα. Όσο για τα κακεντρεχή σχόλια ορισμένων τύπων του σιναφιού, ιδίως από τη Θεσσαλονίκη, τα ξέρω καλά. Τα έχω φάει με το κουτάλι (δες το κείμενό μου «Εκ των ένδον», *Τραμ*, τχ. 13-14, σσ. 114-132) κι έχω μαζέψει μπόλικο υλικό στο αρχείο μου. Κάποτε ο Τσίζεκ μού είπε: «Περικλή, αν δεν θέλεις να ακούς κακοήθη σχόλια, να μην κάνεις τίποτα ή ν' ασχολείσαι μόνο με τους πεθαμένους». Τη συμβουλή του εγώ δεν την άκουσα, αλλά

δυστυχώς ούτε και η Σωτηρία. Αλλά ας σοβαρευτούμε και λίγο. Χρησιμοποιείς ως αρνητικό αξιολογικό κριτήριο της ηθικής μου υπόστασης το σκίτσο της προσωπογραφίας μου στο εξώφυλλο, ενώ οι τάδεν συγγραφείς, μεταξύ των οποίων οι Σικελιανός, Καρυωτάκης, Ροϊδης, Σεφέρης, Ελύτης, Ρίτσος, Δημουλά, Βαλτινός, κ.ά. (ολόκληρος κατάλογος που αρχίζει από τον Δάντη και τον Σαίξπηρ!) δεν το έκαναν. Συμπέρασμα: αδιάφθοροι αυτοί, σκάρτοι εμείς (δηλαδή εγώ!). Μα καλά δεν ξέρεις τι διεφθαρμένοι υπήρξαν ή και είναι ορισμένοι από αυτούς; Πόσο και ποιους προσπάθησαν να θάψουν; Ξεχνάς ότι ο Σεφέρης πλήρωνε τον Καραντώνη για τα του γράφει επαινετικές κριτικές για το έργο του; Σου διαφεύγει ότι ο Ελύτης προχρονολόγησε μια ποιητική του συλλογή για να «κλέψει» το κρατικό βραβείο ποίησης από τον Βαφόπουλο; Και έχουν ηθική υπόσταση επειδή δεν έβαλαν φωτογραφίες τους στο εξώφυλλο; Μα τότε δεν συνηθίζονταν. Δεν θυμάμαι αν στην εποχή του Δάντη, του Θερβάντες ή του Σαίξπηρ είχε εφευρεθεί η φωτογραφία. Κι όλοι αυτοί ηθικοί κι ο Εμ. Κριαράς που βάζει στα βιβλία του τη φωτογραφία του ανήθικος; Και κάτι ακόμα για το υστερόγραφό σου: θεωρώ αταίριαστη για σένα έπαρση, Γιώργο, να λες – ή να υπονοείς – ότι μέσα σ' αυτόν τον κόσμο των «παραισθήσεων» (από τον Πεντζίκη αυτό) και της «συναλλαγής», εσύ απέμεινες να ρίχνεις μόνος σου σφαίρες εναντίον της λογοτεχνικής διαφθοράς (ή της διαφθοράς του τόπου μας γενικότερα) για την τιμή των όπλων της ηθικής.

Αυτά και με το χέρι στην καρδιά. Χαιρετισμούς στην Κατερίνα.

Φίλος σου πάντα
Περικλής

Πεδινή 27-6-2011

Αγαπητέ Περικλή

Να 'μαστε πάλι να γράφουμε γράμματα.

Ως γιατρός ξέρεις τι σημαίνει η γνώση των «λεπτομερειών», το να μη μένεις δηλαδή στις χοντροκομμένες γνώσεις. Θα ξέρεις βέβαια και τη λαϊκή παροιμία της αλεπούς που «όσα δεν φτάνει...»

Λοιπόν:

Μπορούμε ν' αφήσουμε στην άκρη τη συζήτηση για την «ενεστωτική γραφή». Ξέροντας βέβαια ότι παρόν της γραφής δεν υπάρχει, υπάρχει απλώς κλιμάκωση του παρελθόντος: απώτερου, πρόσφατου, χτεσινού, σημερινού... Άλλο να μιλούμε για κοινωνικό παρόν γενικά και άλλο για παρόν της γραφής.

Μυθιστορία. Πρόπερσι το καλοκαίρι, στο σπίτι σου στη Θεσσαλονίκη, μου είπες ότι «το “πραγματολογικό” και το “πραγματικό” ταυτίζονται». Τώρα μου λες ότι η μυθιστορία και το μυθιστόρημα είναι «έννοιες που από ειδολογική άποψη ταυτίζονται». Συγγνώμη, αλλά θα φταίω εγώ τώρα αν πω ότι αυτό που λες είναι μια άλλη «κοτσάνα»; Αν έχεις την περιέργεια, αν θέλεις να μάθεις τι είναι μυθιστορία και ποια διαφορά υπάρχει ανάμεσα στο αστικό μυθιστόρημα, σου προτείνω μια σύντομη βι-

βλιογραφία (κι αν θέλεις περισσότερα θα βρεις σ' αυτή παραπομπές για περισσότερα διαβάσματα). α) *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Πατάκης, Αθήνα 2007, «Μυθιστορία» σ. 1513. β) Gillian Beer, *Γλώσσα της Κριτικής*, μετάφραση Γ. Δ. Παπακωνσταντίνου, Ερμής, Αθήνα 1974. γ) Δημήτρης Τζιόβας, «Από τη Μυθιστορία στο Μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», στον τόμο *Απ' τον «Λέανδρο» στον «Λουκή Λάρα». Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997. δ) Γιώργος Αράγης, «Μυθιστοριογράφος και μυθιστορηματογράφος», στον τόμο *Αστική εμπειρία και αστική ιθαγένεια της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Σοκόλης, Αθήνα 2001. Όταν ενημερωθείς πάνω σ' αυτό το θέμα, θα δεις ότι η πιο χοντρή διαφορά ανάμεσα στο μυθιστόρημα και στη μυθιστορία είναι ότι το αστικό μυθιστόρημα έχει σαφές αντίκρισμα στην πραγματικότητα της κοινής ζωής (πρόσεξε και τη φράση του Μουλλά «...πρόκειται για αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα ... αφού ο αναγνώστης διαπιστώνει πως ό,τι διαβάζει είναι απολύτως πραγματικό...»), ενώ η μυθιστορία δεν έχει τέτοιο αντίκρισμα (τείνοντας προς την αλόγιστη εξιδανίκευση, το έντονα φανταστικό, την απίθανη περιπέτεια, την αδέσποτη περιπλάνηση, το εξωπραγματικό, το υπερφυσικό, το εξωτικό, την ευτυχισμένη ερωτική κατάληξη). Το μυθιστόρημα προσγείωσε την αφήγηση στα προβλήματα της πεζής πραγματικότητας, ενώ η μυθιστορία (που πέρασε κι από το στάδιο της στιχουργημένης μορφής) αεροβατούσε.

Συγγραφέας-αφηγητής. Ο Μουλλάς λέει ότι πίσω

από τον Πέτρο κρύβεται ο Περικλής. Όχι ακριβώς ότι ο συγγραφέας ταυτίζεται με τον αφηγητή. Η διαφορά είναι λεπτή, αλλά δεν παύει να υπάρχει. (Μια και τον ανάφερες, από ένα σχετικό θέμα ήταν πικραμένος μαζί μου ο Παναγιώτης. Δεν έτυχε ποτέ να σου το αναφέρω). Αν θέλεις, για τη σχέση συγγραφέα-αφηγητή το συζητάμε. Στην πραγματικότητα κι όταν γράφεις με το όνομά σου δεν ταυτίζεσαι με τον αφηγητή. Σκέψου μόνο πως, όταν γράφεις, οποιοδήποτε κείμενο, όχι λογοτεχνικό, υιοθετείς ορισμένη οπτική γωνία. Αυτή η οπτική γωνία στοιχειοθετεί την οντότητα του αφηγητή, όχι, όμως, και καθαυτό τον εαυτό σου. Μέσα από τον αφηγητή ο συγγραφέας, κι όταν αναφέρεται με το όνομά του σε προσωπικά περιστατικά, δεν φωτογραφίζει, αλλά σκηνοθετεί. Άλλα λέει και άλλα δεν λέει. Κι αυτά που δεν λέει ανήκουν στον συγγραφέα, όχι, όμως, και στον αφηγητή, στον οποίον ανήκουν μόνο όσα λέει. Γράφεις: «Ξέρω την άποψή σου ότι δεν ταυτίζεται ποτέ ο συγγραφέας με τον αφηγητή». Πολύ με κολακεύεις – δεν πρόκειται για δική μου άποψη.

Με έκπληξη είδα ότι δέχεσαι την έννοια «βίωμα» όπως περίπου την έχω οριοθετήσει στο κείμενό μου «Για το περιεχόμενο των λογοτεχνικών έργων». Με έκπληξη, γιατί αυτή τη σημασία του όρου δεν τη δεχόσουν μέχρι τώρα. Εγώ πάντως δεν ζητούσα από τη Σωτηρία αυτή την έννοια του βιώματος, που άλλωστε δεν ήταν υποχρεωμένη να την έχει υπόψη της. Ζητούσα απλά να μάθω αν τις λέξεις *βίωμα* και *εμπειρία* τις χρησιμοποιού-

σε ως συνώνυμα ή όχι. Μου έγραψε ότι τις χρησιμοποιούσε ως συνώνυμα. Καθαρή απάντηση και τέλος κάθε συζήτησης. Πάντως, δεν καταλαβαίνω (και πες μου εσύ αν καταλαβαίνεις) τούτες τις φράσεις: «Πρόκειται επομένως, όχι για ένα άκρως βιωματικό διήγημα [«Το μοντέλο»], αλλά για ένα απολύτως αυτοβιογραφικό» σ. 25). Ποια η διαφορά ανάμεσα στο «βιωματικό» και στο «αυτοβιογραφικό» διήγημα;

176 |

Λες ότι «το βιβλίο της Σωτηρίας δεν έχει κριτικό προσανατολισμό. Είναι μια μελέτη φιλολογική πάνω στις κριτικές κ.λπ.». Είναι έτσι; Ας δούμε λιγάκι με συγκεκριμένα στοιχεία από δύο πλευρές. α) Σε τι έδαφος κινείται. Η συγκεκριμένη δουλειά της Σωτηρίας έχει να κάνει με κείμενα της τρέχουσας λογοτεχνικής κριτικής. Κι αυτό προϋποθέτει συναφείς γνώσεις πάνω στα δεδομένα αυτής της κριτικής. Η «Εισαγωγή της στις *Παραφνάδες II*, η ομιλία της στο Βαφοπούλειο: «Το διήγημα στη μεταπολεμική πεζογραφία» (που βρίθεται από ανακρίβειες) και η τελευταία μελέτη της στο βιβλίο, *Περικλής Σφυρίδης. Ο πεζογράφος και η κριτική για το έργο του*, δείχνουν ότι μάλλον εργάζεται εκ των ενόντων, χωρίς δηλαδή επαρκή γνώση αυτού του τομέα. Δεν υπάρχουν απαγορευμένες περιοχές. Κανένας δεν μπορεί να πει στη Σωτηρία μην ασχολείσαι με αυτά. Θα ήταν, όμως, καλύτερα να είχε διαθέσει μερικά χρόνια μελέτης, αρχίζοντας από τον Ζαμπέλιο και τον Πολυλά, περνώντας από Ροΐδη και Παλαμά και φτάνοντας μέχρι Αργυρίου ή και νεότερους κριτικούς (παράλληλα και με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά δεδομένα),

ώστε να κινείται με άνεση μέσα στον χώρο της σύγχρονης κριτικής. Ταυτόχρονα βέβαια θα έπρεπε να διαβάσει και αρκετά αντίστοιχα λογοτεχνικά κείμενα. Μυαλό δεν της λείπει, λίγη επιπλέον κατάρτιση, περί αυτού πρόκειται. Αν υπήρχε αυτή η κατάρτιση, δεν θα έγραφε: «Οι ανατροπές [στον πληθυντικό μάλιστα] που έχουν επισημάνει οι κριτικοί προκαλούν μια διασάλευση της έλλογης τάξης, στοιχείο που απαντά στο μοντερνισμό.» (Τρεις φορές ζήτησα να μου πει ποιοι κριτικοί το είπαν αυτό και δεν μου απάντησε. Μήπως μπορείς να μου απαντήσεις εσύ, Περικλή;). Δεν θα 'γραφε επίσης: «Το 1996 ο Σφυρίδης κυκλοφορεί το μυθιστόρημά Ψυχή μπλε και κόκκινη, το οποίο, όμως, αποκαλεί “μυθιστορία”, θέλοντας προφανώς να τονίσει την πραγματική υπόσταση όσων εξιστορεί.» (Η υπογράμμιση δική μου). Τι να πω τώρα εγώ, ας μην πω καλύτερα τίποτα. Αλλά το να μην πω εγώ τίποτα, δεν σημαίνει πως παραγράφεται αυτό το τυπωμένο ατόπημα (μια φοιτήτρια φιλολογίας που θα 'λεγε κάτι τέτοιο στις εξετάσεις της θα μηδενιζόταν). Δεν θα 'γραφε επίσης: «Αντίθετα, οι διάδοχοί τους της πρώτης και δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς επανέφεραν την έρευνα εκεί όπου την άφησαν ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης και ο Θεοτόκης [...] Αν, όμως, μιλήσουμε για μια πεζογραφική παράδοση (και μάλιστα βιωματικής ως αυτοβιογραφικής διηγηματογραφίας, που ξεκινάει στον τόπο μας αρχές της δεκαετίας του 1980. Με πρωτεργάτη τον Βιζυηνό») (σ. 16). Γιατί δεν θα τα 'γραφε αυτά; Γιατί είχε προηγηθεί από τον Βιζυηνό και τους άλλους δυο ο Ε. Ροΐδης. Κι έπειτα γιατί μεσολάβησαν πολλοί άλλοι τέτοιοι διη-

γηματογράφοι ως την πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά. Άρα, υπήρξε συνέχεια και όχι κενό ως την πρώτη και τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά. Δεν θα συμμερίζοταν αβασάνιστα την ολωσδιόλου λαθεμένη άποψή σου ότι «η συνειρμική γραφή δεν προσφέρεται» να εκφράσει «τραυματικές εμπειρίες.» Τα πάντα μπορεί να εκφράσει η συνειρμική γραφή (σ' ένα κειμενάκι μου που θα δημοσιευτεί προσεχώς στο εξαμηνιαίο περιοδικό *Μικροφιλολογικά*, που βγαίνει στην Κύπρο, θα δείξω με παραδείγματα πόσο αυθαίρετος είναι αυτός ο ισχυρισμός σου). Δεν θα 'γραφε για τους πεζογράφους της «*Διαγωνίου*» ότι «το υλικό των προσωπικών τους αναμνήσεων διαπερνά όλα τους τα κείμενα» (σ. 11). Γιατί κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τον Ιωάννου και τον Καζαντζή. Δεν θα 'κανε αξιολογική μνεία στη Ρούλα Γεωργακοπούλου – ένα απίθανο κατσαυλό, που ένας Θεός ξέρει με ποια προσόντα εισχώρησε στο Συγκρότημα και σουλατσάρει στην εφημερίδα «*Τα Νέα*». Δεν θα 'γραφε ότι τα παιδικά του χρόνια ο Μηλιώνης τα πέρασε στα Γιάννινα. Δεν θα 'λεγε (στην ομιλία της στο Βαφοπούλειο) ότι το βιβλίο του Γ. Ιωάννου *Πολλαπλά κατάγματα* είναι συλλογή μικρών κειμένων ή «πεζογραφήμάτων», όπως τα 'χε βαφτίσει ο ίδιος ο Ιωάννου. Και δεν θα 'γραφε πάμπολλα άλλα άστοχα. Ότι η Σωτηρία είναι νεοφώτιστη στη σύγχρονη λογοτεχνία και κριτική είναι κάτι που, μέσα από τα κείμενά της, κάνει «μπαμ». Άλλο αν θα το επισημάνει κανείς αυτό ή θα το αποσιωπήσει. β) Δεν είναι απαλλαγμένο το κείμενο της Σωτηρίας από αξιολογικές-κριτικές αναφορές, όπως

μου γράφεις. Φράσεις σαν τις παρακάτω δείχνουν το αντίθετο. «Σημαντικότερα ζητήματα αποκτούν εδώ μια συναρπαστικά απλή σημασία» (σ. 40), «μεταγγίζει [αλλιώς το εννοούσε ο Σεφέρης] βαθμηδόν τη ζωή στο έργο του και χτίζει το δικό του αναγνωρίσιμο “σπίτι” όπως όλοι οι σημαντικοί συγγραφείς (σ. 50), «το μυθιστόρημα Ψυχή μπλε και κόκκινη ως το κορυφαίο βιβλίο της πεζογραφικής πορείας του Σφυρίδη, αλλά και ως ένα εξαιρετικό κείμενο της μεταπολεμικής μας πεζογραφίας» (σ. 56), «η περιγραφή του τότε με το τώρα είναι συγκλονιστική» (σ. 78). «Αυτή είναι πράγματι, μια από τις μεγαλύτερες αρετές του βιβλίου» (σ. 57). «...όπου ο λόγος σπινθηροβολεί λογοτεχνική αυθεντικότητα» (σ. 97) και πολλά που τα παραλείπω. Σημειώνω ότι δεν πιστεύω πως κακώς υπάρχουν τέτοιες φράσεις στο κείμενο της Σωτηρίας – γιατί όχι, αρκεί να είναι τεκμηριωμένες – απλώς λέω πως δεν ισχύει η γνώμη σου ότι «το βιβλίο της Σωτηρίας δεν έχει καθόλου κριτικό προσανατολισμό.» Αντίθετα είναι ολοφάνερη η πρόθεσή της να τονίσει την αξία της πεζογραφικής σου δουλειάς. Ιδού και μια σχετική λεπτομέρεια. Στη σελίδα 311 γράφει (η Σωτηρία) ότι: «Για το πεζογραφικό του [του Σφυρίδη] έργο έχουν δημοσιευθεί περισσότερες από εκατό σοβαρές κριτικές...» Στο σώμα ωστόσο του βιβλίου τυπώνονται μόνο κάπου εξήντα, γεγονός που σημαίνει ότι οι υπόλοιπες (όπου ανάμεσά τους και απλές δημοσιογραφικές αναφορές) δεν είναι τόσο «σοβαρές». Μα θα μου πεις εξήντα σοβαρές κριτικές είναι λίγες; Όχι, πρόκειται για πολύ μεγάλο νούμερο. Και είκοσι και δέκα και πέντε «σοβαρές» κριτικές να ήταν δεν

θα τις έλεγα λίγες. Απλώς μου έκανε εντύπωση το ψεματάκι αυτό, που άλλωστε δεν χρειαζόταν.

180 |

Αναφορικά με την τεχνική ανάλυση των κειμένων σου, ως κείμενα που γενικά εντάσσονται στην παραδοσιακή πεζογραφία (πώς αρχίζει πχ. ένα διήγημα, από χρονολογική άποψη, από την αρχή ή τη μέση ή το τέλος του κ.λπ.), έχουν ειπωθεί τόσα, που το θέμα είναι εξαντλημένο. Αν η ανάλυση εξειδικευόταν από τη Σωτηρία, αν, ας πούμε, με βάση τον Percy Lubbock, τον Wayne Booth, τον Gerard Genette, επιχειρούσε μια αναλυτική αναφορά στα κείμενά σου, τότε όχι απλώς θα ήταν δικαιολογημένη, αλλά θα πρόσφερε και εξαιρετική υπηρεσία στη φιλολογία και στην κριτική. Θα μπορούσε μάλιστα μια τέτοια εργασία να αποτελέσει πλήρες, αυτοτελές, έργο. Και θα είχε ανάλογη απήχηση.

Στο τηλέφωνο σου είχα πει ότι η δημοσίευση των κριτικών κειμένων, χωρίς την άδεια των εντύπων που δημοσιεύτηκαν και των κριτικών που τα έγραψαν, είναι παράνομη (πολύ περισσότερο βέβαια όταν πρόκειται για αδημοσίευτα κείμενα). Δεν έχετε ακούσει τίποτα περί «πνευματικών δικαιωμάτων;» Με ποιο δικαίωμα δημοσιεύεται λ.χ. το δικό μου αδημοσίευτο κείμενο; Πώς βρέθηκε στα χέρια της Σωτηρίας; Δεν μου ανήκει, δηλαδή, είναι έρμαιο; Δεν πιστεύω ότι, αν είχαν ερωτηθεί οι κριτικοί, θα είχαν αρνηθεί τα δώσουν τη συγκατάθεσή τους να δημοσιευτούν τα κείμενά τους. Αλλά το να αρπάζονται έτσι αυθαίρετα τα κείμενά τους και να δημοσιεύονται με το έτσι θέλω, θέτει ζήτημα δεοντολογίας, τάξης και νο-

μιμότητας. Αποσπάσματα κειμένων μπορεί να χρησιμοποιηθεί κανείς ελεύθερα, αρκεί να τα βάζει σε εισαγωγικά και να παραπέμπει στην πηγή τους. Όχι, όμως, ολόκληρα κείμενα. Σημειωτέον ότι οι άδειες των συγγραφέων πρέπει να είναι γραφτές. Οι προφορικές δεν είναι φερέγγυες, γιατί δεν ξέρεις τι μπορεί να πει ο καθένας αργότερα (δεν κατάλαβα, δεν ήξερα ακριβώς, δεν θυμάμαι, κ.λπ.)

Σχετικά με την πεζογραφική σου παρουσία στα γράμματα υπάρχει ένα ζήτημα. Και πάνω σ' αυτό είμαι μαζί σου. Κοιτάζοντας εποπτικά πώς έχουν ιεραρχηθεί, μέσα στη ρευστή επικαιρότητα, οι μεταπολεμικοί πεζογράφοι και ειδικότερα της γενιάς μας, προκύπτουν στοιχεία που δείχνουν ότι δεν είσαι όσο θα 'πρεπε αναγνωρισμένος. Σημειώνω ορισμένα τέτοια ενδεικτικά στοιχεία. α) Στην οχτάτομη ανθολογία του Σοκόλη, *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 1988, δεν υπάρχει λήμμα για σένα. Δεν ξέρω με ποια κριτήρια αποφάσισαν έτσι τα μέλη της Συντακτικής Επιτροπής. Ξέρω, όμως, ότι μέχρι τότε είχες εκδώσει πέντε τόμους με διηγήματα. Ξέρω επίσης πως μπήκαν στην ανθολογία πεζογράφοι με μικρότερο έργο, ακόμα και με δύο συλλογές διηγημάτων. β) Στον πρώτο τόμο της ίδιας ανθολογίας, που αποτελείται από την «Εισαγωγή» του Αργυρίου, αφού δεν υπήρχε, πολύ φυσικά δεν γίνεται αναφορά σε δικό σου λήμμα, αλλά δεν αναφέρεται ούτε καν το όνομά σου. γ) Όσο μίζερα κι αν είναι τα πράγματα σ' αυτόν τον τόπο, ένα κρατικό βραβείο, και όχι μόνο, σου ανήκε. Δεν έχω αυταπάτες για τα κρατικά βραβεία, έχω δημοσιεύσει μέχρι τώρα τρία

επικριτικά κείμενα για τον θεσμό τους (ένα το 1965 στην *Ενδοχώρα* και δυο τις τελευταίες δεκαετίες στο *Πλανόδιον*. Και τρεις χρονιές που μου πρότεινε το Υπουργείο Πολιτισμού, ν' αποτελέσω μέλος των κριτικών επιτροπών βραβείου, αρνήθηκα). Μου είπες πρόπερσι στη Θεσσαλονίκη πως δεν σ' ενδιαφέρει το κρατικό βραβείο λογοτεχνίας. Δεν εξετάζω αν σ' ενδιαφέρει ή όχι, μιλάω για μια πραγματικότητα. Καταλαβαίνω πολύ καλά την αντίδρασή σου: «Δεν μ' ενδιαφέρει το κρατικό βραβείο...» Όσοι δεν το έχουν πάρει λένε το ίδιο. Όσοι το παίρνουν λένε άλλα. Γιατί, όταν τους δόθηκε, δεν το αρνήθηκε κανείς να το δεχτεί (αγνοούσαν τάχα πώς δίνονται αυτά τα βραβεία;), εκτός από το Λορεντζάτο, ενώ δεν το δέχτηκαν αρκετοί που βραβεύτηκαν με Β' βραβείο (παλιότερα που δινόταν και Β' βραβείο) Βαγενάς, Δούκα, Κωσταβάρας, Κύρου, κ.ά. δ) Δεν έχει μέχρι σήμερα γίνει ένα αφιέρωμα κάποιου ευπρόσωπου περιοδικού στη δουλειά σου. Για τους πάντες έχουν γίνει αφιερώματα, εδώ έσταξε η ουρά του γαϊδάρου; Δεν χρειάζεται να ξαναπώ για το τι συμβαίνει στο σινάφι μας κ.λπ. κ.λπ. Όμως, κανονικά, κάτω από φυσιολογικές συνθήκες, ένας λογοτέχνης έχει χρέος να γράφει το κατά δύναμιν καλά λογοτεχνήματα. Τα άλλα, η αξιολόγηση και η προβολή του, ανήκουν στην κριτική και γενικότερα στη λογοτεχνική κοινότητα. Αυτό κάτω από φυσιολογικές συνθήκες λογοτεχνικής κίνησης και πνευματικής ζωής. Και κάτω από τέτοιες συνθήκες ο κάθε λογοτέχνης αισθάνεται ασφαλής για την τύχη του έργου του. Στη νεοελ-

ληνική μας, ωστόσο, επικράτεια δεν συμβαίνει έτσι, δεν επικρατεί δικαιοσύνη και αξιοκρατικό πνεύμα, με συνέπεια ο κάθε λογοτέχνης να αισθάνεται ανασφαλής. Με αποτέλεσμα να αναλαμβάνει ο ίδιος να περιφρουρήσει το έργο με θεμιτά και αθέμιτα μέσα. Έτσι φτάνουμε στο σημερινό όργιο των δημοσίων σχέσεων, στο γλειφιτζούρι της παντοειδούς εξουσίας και στα παρατράγουδα των διαφόρων δημοσίων αφιερωμάτων, εκδηλώσεων, βραβείων κ.λπ. Μέσα σ' αυτό το κλίμα είναι κατανοητό το να θέλεις κι εσύ να προστατέψεις το έργο σου. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας εντάσσεται και η «επιστράτευση» της Σωτηρίας να ασχοληθεί, γιατί όχι (και με τα όποια μείον της) με τη δουλειά σου. Έστω. Εσύ, όμως, τι ήθελες να ανακατευθείς με τα πίτουρα; Αντί η Σωτηρία να κάνει αυτό που νόμιζε και μπορούσε κι εσύ να παραμείνεις στην άκρη, επιδόθηκες σ' ένα χωρίς όρια αλισβερίσι μαζί της, γράφοντας και ξαναγράφοντας ο ένας για τον άλλο – στο είπα και πρόπερσι μπροστά στη Σωτηρία. Αυτό, το αλισβερίσι, δεν έχεις κατηγορήσει στην περίπτωση Μπακόλα; Αλισβερίσι έχεις ανοίξει επίσης με τον Γούτα. Είναι τάχα δύσκολο να αντιληφθείς ότι έτσι ό,τι κερδίζεις από το ένα μέρος το χάνεις από το άλλο; Τι σ' εμποδίζει να το καταλάβεις;

Έρχομαι τώρα στα πιο προσωπικά μας. Μέσα στη στενή μας σχέση έχω γνωρίσει δύο πλευρές της συμπεριφοράς σου.

Η μια έχει να κάνει με τον πραγματιστή γιατρό, τον προσγειωμένο στα πράγματα, τον εξαιρετικά ενεργητι-

κό (έστω και με κάποιο εγωκεντρικό πνεύμα), τον αφιλόκερδο, τον ειλικρινή, τον ασυνήθιστα γενναϊόδωρο, τον αλτρουιστή (το έχω πει και δημόσια στην κριτική μου για τον Κάτο στη *Νέα Εστία*). Κοντολογίς έναν Περικλή φίλο σπάνιας εμπιστοσύνης. Είμαι γέρος πια κι έχω μια σχετική πείρα. Δύο ανθρώπους συνάντησα ανυπόκριτα δοσμένους στη φιλία: εσένα και τον Γιάννη Ζουγανέλη τον τουμπίστα μουσικό. Έχω κι άλλους φίλους με μακρότερο χρόνο σχέσης μαζί τους. Είναι κι αυτοί φίλοι, αλλά με κάποια κρατούμενα. Βάζουν κάποιο πλην στις πράξεις και στα λόγια τους. Κάποιες παραλείψεις, δεν είναι μόνο αυτά που σου λένε, αλλά κι αυτά που αποσιωπούν. Είναι φίλοι, αλλά με λιγότερο ή περισσότερο νερό στο κρασί της φιλίας τους. Η συμπεριφορά τους αλλάζει ανεπαίσθητα ανάλογα με το πόσο σε υπολογίζουν κατά περίπτωση – εννοώ πάντα στην πρακτική ζωή.

Η άλλη πλευρά της συμπεριφοράς σου σχετίζεται ευθέως με τη λογοτεχνική σου δραστηριότητα. Εδώπερα παρουσιάζεις έναν άλλο εαυτό. Αυτόν που θέλει και δέχεται μόνο θετικές ή κολακευτικές απόψεις για τη δουλειά του. Θυμίζω δύο περιστατικά: α) Πριν από 16-17 χρόνια ήρθα μόνος μου στη Σκύρο, φέρνοντας μαζί μου και τη μικρή φουσκωτή βάρκα. Όλα καλά και ωραία. Όσπου ένα απόγευμα, με ακροατές τη Φρίντα κι εμένα, διάβασες ένα διήγημά σου (το «Μη εισενέγκης ημάς εις πειρασμόν»). Όταν τέλειωσε η ανάγνωση, είπα τη γνώμη μου. Ήταν αρνητική, τόσο για τη δοσμένη εικόνα του γέρου συνταξιούχου, όσο και των «καμακιών» που τη βρή-

κα αψυχολόγητη. Άρχισες τότε να λες ότι κάνω λάθος, κ.λπ. Επανέλαβα σε ήπιο τόνο την άποψή μου. Και τότε ερεθίστηκες και μίλησες έντονα για αστοχία στην κρίση μου. Καθώς τα έλεγες αυτά, «κυριαρχούσε» μέσα μου ένα αίσθημα αηδίας. Αηδίας για σένα, για μένα, για την κριτική, για τη λογοτεχνία, για όλα. Κι επίσης ντροπή που μας άκουγε η Φρίντα. Αυτό που ήθελα εκείνη τη στιγμή ήταν να πάρω αμέσως το αυτοκίνητο και τη βάρκα και να φύγω. Δεν έφυγα, το πράγμα ξεχάστηκε και περάσαμε πολύ καλά· β) Όταν ήμουν στη Μύκονο, μου έστειλες το χειρόγραφο από τη *Μεταμόσχευση νεφρού*. Η απάντησή μου (σ' ένα γράμμα μιάμισης σελίδας), πέρα από το κοινωνικό και ιατρικό ζήτημα, ως προς τη λογοτεχνική πλευρά του κειμένου δεν ήταν θετική, όπως ήταν θετική για το χειρόγραφο του *Ψυχή μπλε και κόκκινη*. Αποτέλεσμα: μου έγραψες ένα πολυσέλιδο γράμμα (κάπου δεκαπέντε σελίδων), όπου όχι μόνο δεν δεχόσουν τη γνώμη μου, αλλά με έβγαζες άχρηστο κριτικό και σκεπτόμενο άνθρωπο. Ένα γράμμα προϊόν εγωκεντρικής υστερίας. Τότε λοιπόν αποφάσισα να κόψω κάθε σχέση μαζί σου και πέρασαν χρόνια χωρίς να 'χουμε επαφή. Σ' αυτό το διάστημα, που δεν σχετιζόμασταν, έγραψες το *Σε πρώτο πρόσωπο* – αυτοσχόλιο πνευματικής πορείας, όπου με αποσιώπησες ως γνωστό σου, ξεχνώντας ότι τη γνωριμία και τη σχέση μας δεν την επιδίωξα εγώ, αλλά εσύ. (Εσύ με πλησίασες και μου συστήθηκες το Φθινόπωρο του 1986, όταν μίλησα για τα «Χρονογραφήματα του Γιώργου Ιωάννου», στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών). Πρέ-

πει να πω ότι την ίδια αρνητική άποψη έχω και σήμερα για τη *Μεταμόσχευση νεφρού*. Άποψη που προέρχεται από την ανάγνωση του χειρογράφου, γιατί το τυπωμένο κείμενο δεν το διάβασα, ούτε υπάρχει το βιβλίο αυτό στη βιβλιοθήκη μου.

186 |

Το συμπέρασμα από αυτά τα δύο περιστατικά και από άλλα μικρότερης σημασίας, όπως αυτό για το βιβλίο της Σωτηρίας, είναι ότι, στον τομέα της λογοτεχνικής εμπλοκής, δεν αντέχεις οποιασδήποτε μορφής σκεπτικισμό ή αρνητική γνώμη. Πράγμα που σημαίνει ότι δεν δέχεσαι την αρνητική κριτική – ούτε τη φιλική μάλιστα. Ναι, αλλά τότε χρειάζεται συνέπεια. Ή η κριτική είναι μία, αν δεν δέχεσαι την αρνητική, οφείλεις να μη δέχεσαι ούτε τη θετική, «αλλιώς το πράγμα μυρίζει συγγραφική αγυρτεία» (τα μέσα σε εισαγωγικά προέρχονται από αδημοσίευτο κείμενό μου, που αναφέρεται σ' αυτό ακριβώς το ζήτημα, και που ελπίζω να δημοσιευθεί όσο ζούμε και οι δυο μας και να το συζητήσουμε). Έπειτα, πέρα από αυτά, πώς μιλάει κανείς μαζί σου για οποιοδήποτε θέμα; Το θέμα αυτό τα τελευταία χρόνια (δεν μπορώ να τα προσδιορίσω ακριβώς) έχει πάρει διαστάσεις από το γεγονός ότι βαθμιαία έχεις αλωθεί από το σύνδρομο της μεγαλομανίας. Ένα σύνδρομο πασίγνωστο στο λογοτεχνικό σινάφι. Είναι αυτό που φαντασιώνεται κανείς τον εαυτό του χωρίς μέτρο, χωρίς όρια, και συνδέει ευθέως τη μεγαλοσύνη του με τη δημόσια επιφάνεια. Κι αυτή τη δημόσια επιφάνεια ο μεγαλομανής την επιδιώκει με κάθε μέσο. Το φαίνεσθαι είναι η ύπαρξή του. Το γνώρι-

σα αυτό το σύνδρομο σε κοντινούς φίλους μου, πρώτα στον Γιάννη Δάλλα κι έπειτα στον Γιώργο Ιωάννου. Σε μικρότερο βαθμό και σε άλλους. Το βλέπω καθημερινά σε πολλά πρόσωπα του σιναφιού. Είναι χρόνια τώρα που με απασχολεί αυτή η μαγική μέθη, η αυτομέθη καλύτερα, των ανθρώπων που σχετίζονται με την τέχνη. Είναι οι άνθρωποι που κόβονται για να παρουσιάζονται με κάθε τρόπο στη δημοσιότητα. Και η ευρηματικότητά τους δεν έχει όρια. Και τι δεν σκαρφίζονται. Κι αυτό είναι ένας άλλος, έμμεσος, τρόπος περιαιτολογίας, που και καθαυτή ανήκει στο συγκεκριμένο σύνδρομο.

| 187

Περί φωτογραφιών κ.λπ. Αυτό που σου είπε ο Μουλ-lάς, «πως κάθε λογοτεχνικό έργο πρέπει να το κρίνουμε σύμφωνα με τον καιρό του», δεν αφορά την κοσμική πλευρά της λογοτεχνίας, ούτε βέβαια το θέμα των φωτογραφιών. Αφορά την ιστορική θεώρηση της λογοτεχνίας και πιο ειδικά την πασίγνωστη άποψη των ανθρώπων της πανθεωρίας, που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στα μέσα του 20ού αιώνα. Ουσιαστικά πρόκειται για τη δυσκολία των θεωρητικών να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της λογοτεχνικής αξίας. Ξεχνώντας βέβαια πως ο Όμηρος εδώ και αιώνες μένει αμετακίνητος αξιολογικά, όπως κι ο Θερβά-ντες, ο Μολιέρος, ο Σαίξπηρ, ο Ντοστογιέφσκι, κ.λπ. Αν θέλεις πάντως να δεις τι συμβαίνει ακριβώς διάβασε το βιβλίο *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο* του Jeremy Hawthorn, μετάφραση Μαρία Αθανασοπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993. Επανέρχομαι στις φωτογραφίες. Η παρουσία φωτογραφιών, στην πρώτη σελί-

δα του μπροστινού εξωφύλλου, θέτει αυτόματα ένα ερώτημα: τι δικαιολογεί την παρουσία τους. Μου έχεις πει ότι τις θέλουν οι εκδότες. Όμως, αν ο Καστανιώτης σε πίεζε να βάλεις τέτοια φωτογραφία στο βιβλίο σου, θα σήμαινε ότι ο Καστανιώτης εφαρμόζει στις εκδόσεις του αυτόν τον κανόνα. Πράγμα που δεν αληθεύει, γιατί η περίπτωση σου αποτελεί εξαίρεση. Το ίδιο ισχύει και για τις εκδόσεις της Εστίας. Άρα, δεν αποτελεί εκδοτικό αίτημα. Αλλά τότε τίνος αίτημα είναι; Μου γράφεις: «Γιατί προηγουμένως δεν σ' ενόχλησε το γεγονός, παρά το κάνεις ζήτημα τώρα με το βιβλίο της Σωτηρίας για το έργο μου;» Μα είναι έτσι; Θυμάσαι καλά; Το ζήτημα αυτό το έθιξα πρόπερσι στο σπίτι σου στη Θεσσαλονίκη και δεν είπες τίποτα. Αν δεν το θυμάσαι, σου θυμίζω ότι η συζήτησή μας ξεκίνησε από τις βιβλιοπαρουσιάσεις. Μου είπες τότε (εννοείται πέρα από το θέμα της ουσίας), ότι τις βιβλιοπαρουσιάσεις τις ζητούν οι εκδότες. Απάντησα ότι έχω βγάλει βιβλία σε τέσσερους διαφορετικούς εκδότες κι ότι κανένας δεν με υποχρέωσε να παρουσιάσω δημόσια κατά τη μόδα τα βιβλία μου κι ότι επίσης κανένας εκδότης δεν με υποχρέωσε να βάλω βιογραφικό σημείωμα, ούτε να βάλω φωτογραφίες μου (στο μέσα μέρος του εξωφύλλου). Όταν άκουσες το τελευταίο για τις φωτογραφίες, κατέβασες το κεφάλι. Μου λες επίσης τώρα πως είναι μόδα να μπαίνουν φωτογραφίες των συγγραφέων στην πρώτη σελίδα του μπροστινού εξωφύλλου. Δεν είδα να έχει καθιερωθεί τέτοια μόδα. Αλλά και μόδα να 'ταν, από πότε οι διάφορες μόδες δίνουν συγχωροχάρτι για τέτοιες

πράξεις στα πνευματικά ζητήματα. Τι προέχει και τι έχει σημασία στα ζητήματα αυτά. Τι έγγραφες εσύ ο ίδιος στο περιοδικό *Η Λέξη*; Τι σχέση έχουν οι φωτογραφίες με τη λογοτεχνική αξία των έργων;

Τελευταίο. Γράφεις: «*Θεωρώ αταίριαστη για σένα έπαρση, Γιώργο, να λες – ή να υπονοείς – ότι μέσα σ’ αυτόν τον κόσμο των “παραισθήσεων” (από τον Πεντζίκη αυτό) και της “συναλλαγής”, εσύ απέμεινες να ρίχνεις μόνος σου σφαίρες εναντίον της λογοτεχνικής διαφθοράς (ή διαφθοράς του τόπου γενικότερα) για την τιμή των όπλων της ηθικής.*» Δεν τα είπα έτσι ακριβώς εγώ, αλλά το δέχομαι όπως το λες, εκτός από εκείνο το «απέμεινες να ρίχνεις μόνος σου». Λοιπόν, ερώτημα πρώτο: δέχεσαι ή δεν δέχεσαι ότι υπάρχει συναλλαγή και διαφθορά στο σινάφι μας; Ερώτημα δεύτερο, δέχεσαι ή δεν δέχεσαι ότι υπάρχει συναλλαγή και διαφθορά στον γύρω μας κόσμο, πέρα από την πολιτεία των πολιτικών; Ερώτημα τρίτο, δέχεσαι ή δεν δέχεσαι ότι τα γράμματα που έγραψα στη Σωτηρία είναι έξω από το κλίμα των ιδιοτελών δημόσιων σχέσεων, που τόσο συνηθίζονται στο σινάφι μας; Αν αυτά τα δέχεσαι, η ειρωνεία σου δεν με αφορά. Αν δεν τα δέχεσαι, τότε ανήκουμε σε άλλο κόσμο ο καθένας μας.

Τελειώνω εδώ. Πολλά έγγραφα.

«Φίλος σου πάντα» γράφεις στο τέλος του γράμματός σου. Ασφαλώς. Κι εγώ φίλος πάντα και ασπάζομαι το μούσι σου.

Φιλιά
Γιώργος

Σκύρος 4 Ιουλίου 2011

Φίλε μου Γιώργο

Πήρα σήμερα το πολυσέλιδο γράμμα σου και στην αρχή σκέφτηκα να σου απαντήσω λακωνικά με τον τίτλο ενός θεατρικού έργου του Πιραντέλο: «Έτσι είναι αν έτσι νομίζετε». Επειδή, όμως, θα μπορούσες να το θεωρήσεις ειρωνικό θα σου γράψω κι εγώ – με το χέρι στην καρδιά – τις απόψεις μου για όσα μου καταμαρτυρείς. Σκέφτηκα πολύ από πού έπρεπε ν' αρχίσω και πού να τελειώσω. Από όσα επαναλαμβάνεις και συμπληρώνεις για το βιβλίο της Σωτηρίας; Από όσα λες για μένα; Ή από κάπου αλλού; Προτίμησα να ακολουθήσω τη δική σου σειρά παρατηρήσεων σελίδα προς σελίδα.

190 |

Αντιπαρέρχομαι το θέμα «μυθιστορία» στο εξώφυλλο και «μυθιστόρημα» στο οπισθόφυλλο. Στο γράμμα που έχεις ήδη λάβει σου μίλησα για το «παιχνίδι» που πήγα να σκαρώσω στον αναγνώστη. Κάποιοι το κατάλαβαν, κάποιοι άλλοι – μαζί τους κι εσύ – στάθηκαν στην ειδολογική διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές λέξεις. Σ' ευχαριστώ πάντως για την αναλυτική βιβλιογραφία που μου προτείνεις. Δεν ξέρω, όμως, αν έχω τον χρόνο – αν μου μένει χρόνος – να τη μελετήσω. Φοβάμαι πάντως πως θα φύγω από αυτόν τον μάταιο κόσμο «αδιάβαστος». Η «μυθιστορία» μου πάντως, ή αλλιώς το «μυθιστόρημα», *Ψυχή μπλε και κόκκινη*, φαντάζομαι να μείνει λίγο παραπάνω για να απασχολεί τόσο αυτούς που ενδιαφέρονται για τα όσα εκεί εξιστορούνται, όσο και τους «λεπτολόγους» που αγανακτούν με τις «χοντροκομμένες γνώ-

σεις». Η Σωτηρία είχε υπόψη της αυτό μου το παιχνίδι. Το έχει πει και γράψει ο Ξεξάκης στην κριτική του για το παραπάνω βιβλίο. Της το επιβεβαίωσα κι εγώ. Ε, αυτό λέει η γυναίκα με κείνο το «θέλοντας προφανώς να τονίσει [δηλαδή εγώ] την πραγματική υπόσταση όσων εξιστορεί.» Εσύ, ο λεπτολόγος, εκείνο το «προφανώς» δεν το έπιασες; Ή μήπως ως φιλόλογος και καθηγήτρια, μάλιστα, πανεπιστημίου έπρεπε να με βάλει κάτω και να με λιανίσει για το «ειδολογικό» μου ατόπημα;

| 191

Το ίδιο αντιπαρέρχομαι και το συγγραφέας-αφηγητής. Πού και πόσο ταυτίζονται ή μπορούν να ταυτιστούν. Όσον αφορά εμένα προσωπικά και το δικό μου πεζογραφικό έργο ούτε «φωτογράφισα» κι ούτε «σκηνοθέτησα». Τα άφησα αυτά στην ίδια τη ζωή που ξέρει καλύτερα την τέχνη και αδιαφορεί για τις θεωρίες. Μίλησα με γλώσσα γυμνή για όσα έζησα και είδα και για όποιον ενδιαφέρεται, ναι, όπου υπάρχει ένας ήρωας που ακούει στο όνομα Πέτρος ή είναι ο συνονόματός μου Περικλής, είμαι εγώ ο ίδιος αφτιασίδωτος.

Πάμε τώρα στο «βίωμα». Δεν καταλαβαίνω, ειλικρινά, πού αναφέρεσαι. Πότε διαφωνούσα μαζί σου και πού τώρα συμφωνώ. Στην Επιτομή των διηγημάτων μου, που επιμελήθηκε ο Ζήρας, *Περικλής Σφυρίδης διηγήματα 1977-2002* (2005), αυτή με τη φωτογραφία μου, είπαμε, στο τέλος υπάρχει ένα κείμενό μου με τίτλο «Σχολιάζοντας τα διηγήματά μου». Εκεί στη σελ. 381 θα διαβάσεις: «Κι είναι βίωμα η έντονα εκείνη συναισθηματικά φορτισμένη εμπειρία που δεν ξεχνιέται και καθώς προστίθεται στη

μνήμη, αλλάζει – κατά κάποια έννοια – τη συγκρότηση του ψυχικού μας κόσμου.» Το ίδιο αυτό απόσπασμα από το κείμενό μου αυτό δεν σου γράφω και στο προηγούμενο γράμμα μου της 9 Ιουνίου 2011; Και επιπλέον δεν διευκρινίζω ότι αναφέρομαι σε καθημερινές τραυματικές – συνήθως – εμπειρίες, που οι περισσότεροι βιωματικοί λογοτέχνες αξιοποιούν για να δημιουργήσουν το έργο τους; Δεν σου τονίζω, επίσης, πως δεν αναφέρομαι σε βαθύτερες αλλαγές του «είναι», όπως η αποκάλυψη της αλήθειας του Χριστού στον ειδωλολάτρη Σαύλο που έγινε ο Απόστολος Παύλος, τον οποίον εσύ φέρνεις ως παράδειγμα; Γιατί τότε δεν θα μιλούσε κανείς για βιωματικούς συγγραφείς, αλλά απλώς για εμπειρικούς, αφού Σαύλο που έγινε μέσα σε μια νύχτα Παύλος, εγώ τουλάχιστον δεν ξέρω κανέναν άλλο. Έτσι, λοιπόν, οι λέξεις «βίωμα» και «εμπειρία» αρκούν σε απλούς ανθρώπους, όπως είμαι εγώ, για να συνεννοούμαστε μεταξύ μας. Κάποιοι άλλοι, όπως εσύ, επικαλούνται διαβάσματα και θεωρίες, που πιστεψέ με, εμένα προσωπικά με κάνουν να νιώθω ασήμαντος.

Έρχομαι τώρα στο θέμα της κριτικής. Ειλικρινά σου λέω ότι το κριτικό έργο του Ζαμπέλιου και του Πολυλά δεν το διάβασα (δεν ξέρω αν το γνωρίζει η Σωτηρία), ούτε έχω εντυπώσει σε σύγχρονα ευρωπαϊκά – και αμερικανικά, συμπληρώνω εγώ – δεδομένα. Έχω, όμως, από μαθητής διαβάσει πολλή λογοτεχνία, ώστε να θεωρώ τον εαυτό μου έναν «επαρκή» αναγνώστη. Πιστεύεις ότι δεν έχω κι εγώ το δικαίωμα να αξιολογώ εμπειρικά (όπως

άλλωστε κάνουν και οι περισσότεροι κριτικοί του τόπου μας χωρίς να εξαιρέισαι) κάποια κείμενα, κυρίως σύγχρονων – ενίοτε πρωτοεμφανιζόμενων – λογοτεχνιών; Υπέπεσα σε αμάρτημα που συγκέντρωσα σε δύο τόμους τα κείμενα αυτά, τις *Παραφυάδες I και II*; Και παρέσυρα στην αμαρτία και τη Σταυρακοπούλου που επιμελήθηκε το συνολικό – όποιο – κριτικό μου έργο και έγραψε και μια εισαγωγή «καθ' υπαγόρευσή μου», όπως μου έχεις γράψει; Αχ, τι μού θύμισες πάλι, Γιώργο! (Ας παρασυρθώ και εγώ για λίγο από τη γοητεία των συνειρμών). Ένας περιώνυμος ζωγράφος της αριστερής καλλιτεχνικής διανοήσης, αφού πρώτα με περιέλαβε στην *Αυγή* για το τεχνοκριτικό μου έργο, διότι είχα κάποιες ενστάσεις για τους πίνακές του και δεν του απάντησα, επανήλθε με συνέντευξή του στο περιοδικό *Παρατηρητής* (τχ. 6-7, 1987 ή 8;) και αφού εκθειάζει τον εαυτό του ως σπουδαίο (παραθέτοντας μάλιστα κι ένα απόσπασμα από μια κριτική του καθηγητή Μίλτου Παπανικολάου), συμπληρώνει ότι του πρόσφεραν θέση στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης της Νέας Υόρκης, αλλά αυτός προτίμησε τη Θεσσαλονίκη, «τη μικρή μας πόλη» με τους «πλεονάζοντες κριτικίσκους, που μόνο κακό μπορούν να κάνουν στην τέχνη και το κοινό της, όπως πχ. ιατρός της πόλεως μας τα πάντα περί την τέχνην γνωρίζων. Όνομα αυτού: Περικλής Σφουρίδης.» Με εξώθησε να γράψω ένα ολόκληρο κείμενο για να αποδείξω τι λογής μεταπράτης ζωγράφος υπήρξε (*Τραμ 7*, Σεπτ. 1988, σσ. 123-126). Πήγε έντρομος και ρώτησε τον Παπανικολάου πώς θα μπορούσε να

αντιδράσει κι εκείνος του συνέστησε: «να το βουλώσεις» (μου το ανέφερε ο ίδιος ο Παπανικολάου). Σήμερα τα βιβλία μου για τους ζωγράφους και την καλλιτεχνική ζωή της Θεσσαλονίκης έγιναν βιβλία αναφοράς για τα εικαστικά της πόλης στις τρεις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα. Συχνά, σε λευκώματα και καταλόγους εκθέσεων, μου αναδημοσιεύουν τεχνοκριτικά μου κείμενα (ακόμα και η ΛΣΚΤ της Αθήνας) και κανείς πλέον δεν ασχολείται σοβαρά με τη ζωγραφική του Ξόνογλου και τα καμώματά του, παρά την υποστήριξη που κατά καιρούς έχει «από τις αριστερές και φίλιες δυνάμεις». Φαντάζομαι πως κάπως έτσι θα γίνει και με το βιβλίο μου *Εν Θεσσαλονίκη: 13 σύγχρονοι πεζογράφοι* (2001) και κάποιες άλλες μελετούλες μου για συγγραφείς της Θεσσαλονίκης, που η Σταυρακοπούλου είχε την αφροσύνη να ασχοληθεί μαζί τους και να τις αναδείξει.

Προχωρώ στην κριτική σου. Γράφεις ότι το κείμενο της Σωτηρίας δεν είναι απαλλαγμένο από αξιολογικές-κριτικές αναφορές και σταχυολογείς διάφορα: «μεταγγίζει [αλλιώς το εννοούσε ο Σεφέρης] βαθμηδόν τη ζωή του στο έργο του και χτίζει το δικό του σπίτι όπως όλοι οι σημαντικοί συγγραφείς (σ. 50)». (Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου, καθόσον «βαθμιαία έχω αλωθεί από το σύνδρομο της μεγαλομανίας»). «Το μυθιστόρημα Ψυχή μπλε και κόκκινη ως το κορυφαίο βιβλίο της πεζογραφικής πορείας του Σφυριδμή [αυτό το είπαν και το λένε πολλοί κριτικοί], αλλά και ως ένα εξαιρετο κείμενο της μεταπολεμικής μας γραμματείας [αυτό το έκλε-

φε από την εισαγωγή του Ηλία Γκρη στο βιβλιαράκι του *Ο Περικλής Σφυρίδης χωρίς περιστροφές* (2004). «Η περιγραφή του τότε και του τώρα είναι συγκλονιστική (σ. 56). «Αυτή είναι πράγματι, μία από τις μεγαλύτερες αρετές του βιβλίου (σ. 57). «όπου ο λόγος σπινθηροβολεί λογοτεχνική αυθεντικότητα» (σ. 97) και πολλά άλλα». Έχεις δίκαιο. Με επαινεί ασύστολα. Αλλά, βρε αδελφέ, τι έγινε εκείνο το «δούλεψες φιλότιμα και με σύστημα», που της έγραψες στο πρώτο γράμμα που της έστειλες; Ας σοβαρευτούμε όμως. Θεωρείς τη Σταυρακοπούλου ανόητη να καθίσει και να χαραμίσει πέντε χρόνια από τη ζωή της (τα μισά για το κριτικό μου έργο και τα άλλα μισά για το πεζογραφικό) μόνο και μόνο επειδή της παραχώρησα το αρχείο μου για να την «επιστρατεύσω»; Δεν ξέρει ότι αυτά τα βιβλία θα μετρήσουν για την πανεπιστημιακή της εξέλιξη; Θα έκανε κάτι τέτοιο αν δεν έβρισκε ενδιαφέρον στο έργο μου, πες, αν δεν το είχε αγαπήσει; Και θα έγραφε δύο βιβλία για να το θάψει, λέγοντας μάλιστα πως δεν αναφέρεται στις αφηγηματικές τεχνικές, διότι τα βιβλία μου «ως κείμενα γενικά εντάσσονται στην παραδοσιακή πεζογραφία» διότι «έχουν ειπωθεί τόσα, που το θέμα είναι εξαντλημένο»; Και θα παρέπεμπε τους όποιους αναγνώστες θέλουν να γνωρίσουν το έργο μου στις θεωρίες των Wayne Booth, Gerard Genette και Reicy Lybbock; Έλεος Γιώργο! (Στο θέμα της «επιστράτευσης» που έθιξες θα επανέλθω).

Δυο λόγια και για τη συμπεριφορά των σύγχρονων κριτικών που εγώ είχα την τύχη να γνωρίσω (Μουλλάς,

Αράγης, Αργυρίου, Σταματίου, Χριστιανόπουλος, Ζήρας, κ. ά). Τι έχω ακούσει να λέει ο ένας για το έργο του άλλου, δεν περιγράφεται. Σε κανέναν δεν μετέφερα τα όσα δηλητηριώδη άκουσα για τη δουλειά ή τον χαρακτήρα του άλλου. Προσπαθούσα να μην τα σκέπτομαι, να τα ξεχνώ, γιατί η συμπεριφορά αυτή πνευματικών ανθρώπων που εκτιμώ το έργο τους με πίκραινει και με πικραίνει αφάνταστα. Τα είδα τόσα χρόνια στους πολιτικούς, στους «συντρόφους» μου συνδικαλιστές, στους «συναδέλφους» γιατρούς, τώρα και στους λογοτέχνες και κριτικούς, πολύ πάει. Όταν κυκλοφόρησε ο Αργυρίου την *Ιστορία* [του] της νεοελληνικής λογοτεχνίας, τι δεν άκουσα. Πως αυτό δεν είναι ιστορία, αλλά καταγραφή των λογοτεχνικών περιοδικών της βιβλιοθήκης του· ότι μεροληπτεί· ότι δεν λέει τη γνώμη του για την αξία των έργων· και τέλος ότι δεν πρόλαβε να την πει με τον τελευταίο τόμο που δεν πρόλαβε να γράψει (πήρε το μυστικό μαζί του). Μετά τον θάνατό του, τα ίδια πρόσωπα, σε ημερίδες και συνέδρια τον λιβάνιζαν. Μπούχτισα, πώς το λένε. Υπάρχουν και ορισμένοι (ο Χριστιανόπουλος και ο Αράγης έχουν τα πρωτεία), που θεωρούν τους εαυτούς τους μοναδικές αυθεντίες και τον κακό λόγο πάντα θα τον πουν, πριν πούνε τον καλό (με κάποια δυσκολία, φυσικά.) Σε στιγμή εξομολογητικής αυτογνωσίας στη Γουμένισσα, όπου πήγαμε να πάρουμε κρασιά, την ώρα που τρώγαμε στο εστιατόριο της πλατείας, είπες σε μένα και στη Σωτηρία: «Είμαι δύσκολος χαρακτήρας. Ο καλός λόγος δεν βγαίνει εύκολα από μέσα μου». Το θυμάσαι;

Υπάρχει διάχυτη στο γράμμα σου μια προσπάθεια να υποβιβάσεις την αξία των βιβλίων που έγραψε η Σταυρακοπούλου για μένα. Την παρουσιάζεις αγράμματη για το «μυθιστορία» και «μυθιστόρημα», επειδή προσπάθησε να εξηγήσει στον αναγνώστη το παιχνίδι που έστησα: «μια φοιτήτρια φιλολογίας που θα 'λεγε κάτι τέτοιο στις εξετάσεις της θα μηδενιζόταν.» Την επιπλήτεις γιατί έγραψε: «Αντίθετα, οι διάδοχοί τους [των Βιζυηνού, Παπαδιαμάντη] της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς επανέφεραν την έρευνα εκεί όπου την άφησαν ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης και ο Θεοτόκης» και για τον Ροΐδη κι άλλους που συνέχισαν. Επομένως, «υπήρξε συνέχεια και όχι κενό ως την πρώτη και τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά.» Αγράμματη και πάλι· μόνο που τα παραπάνω τα έγραψε ο Γιώργος Παγανός στο βιβλίο του *Τρεις μεταπολεμικοί πεζογράφοι* (Μηλιώνης, Μπακόλας, Παπαδημητρακόπουλος) (Νεφέλη 1998, σ. 53). Η Σταυρακοπούλου απλώς υιοθέτησε την άποψη του Παγανού (πώς και σου ξέφυγε η σημ. αρ. 36;). Καλά, η Σταυρακοπούλου αγράμματη, αγράμματος, λοιπόν, κι ο Παγανός; Μα τι αλήθεια να πρωτοσχολιάσω. Ότι είναι λάθος πως στους Ιωάννου και Καζαντζή δεν ισχύει ότι «το υλικό των προσωπικών τους αναμνήσεων διαπερνά όλα τα κείμενα (σ. 11)»; Αυτή δεν είναι η κυρίαρχη άποψη; Από τη φαντασία τους ή μήπως από τα όνειρά τους συνέλεξαν υλικό για κάποια βιβλία τους και ποια, τέλος πάντων, είναι αυτά να μάθουμε κι εμείς; Άσε εκείνο το «απίθανο κατσαυλό», τη Ρούλα Γεωργακοπούλου, που στα *Νέα* της 11-12 Δεκ. 2005, επισκοπώντας

την πεζογραφική παραγωγή της χρονιάς έδωσε εύσημα για την Επιτομή των διηγημάτων μου στον Ζήρα, στον Καστανιώτη και σε μένα. Και καλά αυτή, είπαμε, είναι «κατσαυλό», αλλά και η Σταυρακοπούλου, βρε παιδί μου, πώς τόλμησε και έκανε μνεία στην αναφορά της; Και κάτι ακόμα που – κατά την άποψή μου πάντα – φαίνεται πιο καθαρά η πρόθεσή σου να μειώσεις τη Σταυρακοπούλου. Σημειώνεις: «Δεν θα έγραφε ότι τα παιδικά του χρόνια ο Μηλιώνης τα πέρασε στα Γιάννινα.» Σφάλμα μεγάλο. Όμως, τι να κάνουμε; Εμείς οι απέξω έχουμε ταυτίσει τον Μηλιώνη, τον Χουλιαρά, εσένα με τα Γιάννινα. Εκεί πήγατε στο δημοτικό σχολειό, εκεί στο γυμνάσιο, εκεί ανδρωθήκατε. Βέβαια σε κάποιο χωριό της γύρω περιοχής γεννηθήκατε. Αν τώρα σου πω ότι δεν θυμάμαι τα ονόματα των χωριών σας, θα με πιστέψεις; Και τα παιδικά χρόνια σταματούν στην προσχολική ηλικία; Γι' αυτό μιλώ για – ασυνείδητη έστω – πρόθεση.

Χτυπάς τη Σωτηρία (προφανώς μαζί μ' εκείνη και μένα, μ' ένα σμπάρο δυο τρυγόνια που λένε) και δεν προσέχεις. Γράφεις σχετικά με τον αριθμό των κριτικών που παράθεσε στο βιβλίο η Σωτηρία: «Για το πεζογραφικό έργο [του Σφυρίδη] έχουν δημοσιευθεί πάνω από εκατό κριτικές...», αλλά «στο σώμα ωστόσο του βιβλίου τυπώνονται εξήντα, γεγονός που σημαίνει ότι οι υπόλοιπες (όπου ανάμεσά τους και ορισμένες δημοσιογραφικές αναφορές) δεν είναι “σοβαρές.”» Σου έκανε, λες, απλώς «εντύπωση το ψεματάκι αυτό, που άλλωστε δεν χρειάζοταν.» Μα καλά, δεν πρόσεξες ότι η Σταυρακοπούλου

δημοσίευσε μόνο τις κριτικές εκείνες από τις οποίες «δανείστηκε» αποσπάσματα για το δικό της κείμενο; Δεν το γράφει και στον πρόλογο του βιβλίου της; Και στις σσ. 304-309 δεν έχει έναν κατάλογο 108 δημοσιευμάτων;

Και έρχομαι τώρα σε κάτι που το θεωρώ πολύ πιο σοβαρό. Αυτό για τα πνευματικά δικαιώματα και τις άδειες που έπρεπε να ζητήσει εγγράφως από τους κριτικούς. Το βιβλίο το έστειλε σ' όλους όσους είχαν γράψει κάτι για το έργο μου και είχε αναφορά στην κριτική τους (αυτό, κατά την άποψή σου, επιτρέπεται). Η κριτικογραφία που ακολούθησε, λες πως ήταν παράνομη. Μα στον πρόλόγό της δεν αιτιολογεί την πράξη της αυτή: «για να σχηματίσει ο αναγνώστης μια συνολική εικόνα για την πεζογραφία του [Σφυριδίη] και – γιατί όχι – να κρίνει και την ίδια τη μελέτη.» Έτσι μπορεί ο καθένας να κρίνει αν μου χαρίστηκε ή όχι. Δεν είναι τίμιο αυτό; Για αυτή της την πράξη δεν την επαίνεσες στο πρώτο σου γράμμα; Αντιγράφω: «Τέτοια παρουσίαση των κριτικών απόψεων μαζί με το σώμα των κριτικών κειμένων, δεν έτυχε να ξαναδώ. Πολύ καλή ιδέα.» Τι έγινε και σε τόσο σύντομο διάστημα άλλαξες γνώμη; Μήπως εκείνα τα «σχόλια» που άρχισαν να καταφθάνουν στα Γιάννενα από τη Θεσσαλονίκη, όπως μου είπες στο τηλέφωνο; Σε παρέπεμψα στο κείμενο που έγραψα στο *Τραμ* με τίτλο «Εκ των ένδον» (τχ. 13-14 Ιούν. 1990, σσ. 114-132). Το διάβασες; Όσο για το δικό σου αδημοσίευτο κείμενο της ομιλίας σου για το έργο μου, στις 9 Απρ. 1997, στο τιμητικό αφέρωμα που διοργάνωσε η Ιατρική Εταιρεία Θεσσαλονίκης για τους

Αναγνωστάκη, Σφυρίδη, Παπανάκο, ότι θα έθετες τέτοιο ζήτημα ούτε που μπορούσα να το φαντασθώ. Διάβαζα και δεν πίστευα στα μάτια μου: «Με ποιο δικαίωμα δημοσιεύεται λ.χ. δικό μου αδημοσίευτο κείμενο; Πώς βρέθηκε στα χέρια της Σωτηρίας;» Λοιπόν, η Σωτηρία το δημοσίευσε αφού πρώτα παρουσία μου και μέσα στο σπίτι μου έγινε θέμα και σου ζητήσαμε εκείνη κι εγώ την άδεια. Απάντησες: «Τώρα που μου ζητάτε την άδεια σας τη δίνω.» Βέβαια, δεν στη ζητήσαμε εγγράφως. Γιατί πιστεύω ότι ο λόγος μεταξύ πνευματικών ανθρώπων που γνωρίζονται χρόνια και μάλιστα μεταξύ φίλων είναι συμβόλαιο και δεν χρειάζονται έγγραφες διασφαλίσεις. Πώς, αλήθεια, θα χαρακτηρίζες κάποιον που ύστερα από προφορική συγκατάθεση αθετούσε τον λόγο του με δικαιολογίες του τύπου που αναφέρεις: δεν κατάλαβα, δεν ήξερα, δεν θυμάμαι, κ.λπ.; Θα σου λύσω τώρα και την απορία πώς το κείμενό σου αυτό βρέθηκε στα χέρια της Σωτηρίας. Μα υπήρχε στον φάκελο μαζί μ' όλες τις άλλες κριτικές – εσύ μου το είχες δώσει πριν αναχωρήσουμε για το Άγιο Όρος! Το ξέχασες; Εδώ η μόνη δικαιολογία που μπορώ να δεχθώ είναι ότι φυραίνει η μνήμη μας από τα πολλά χρόνια που κουβαλούμε στην πλάτη μας. Όσο για τα υπόλοιπα, όποιος θέλει να το κάνει θέμα ας έρθει να του δώσει η Σωτηρία όλα τα χρήματα από τα πνευματικά δικαιώματα που θα εισπράξει από την Εστία.

Ας έρθουμε τώρα στα πιο προσωπικά μας. Μου πλέκεις το εγκώμιο ως γιατρό. Δεν νομίζω ότι το αξίζω. Για τους συγγενείς, φίλους και άλλους συνανθρώπους, που

η ζωή μου έτυχε να διασταυρωθεί για κάποιο διάστημα ή αφορμή μαζί τους (πχ. πελάτες μου) έκανα και κάνω το αυτονόητο: βοήθησα και βοηθώ από καρδιάς χωρίς υστεροβουλία. Στα νοσοκομεία και στο ΙΚΑ, όπου υπηρέτησα δεν έδωσα ποτέ μια κάρτα μου για να εκμαιεύσω κάποια επίσκεψη στο ιδιωτικό μου ιατρείο. Στον ιατρικό συνδικαλισμό μπήκα πιστεύοντας ότι τα κακώς κείμενα στο επάγγελμά μας έπρεπε μετά το πάθημα /μάθημα της επτάχρονης δικτατορίας (που την πλήρωσα) ν' αλλάξουν. Διαψεύστηκα, το δήλωσα (η τελευταία ομιλία μου ως πρόεδρος του ΙΣΘ στο Μακεδονία Παλάς υπάρχει σε κασέτα και απομαγνητοφωνημένη. Προειδοποιώ πριν από τριάντα χρόνια πως τα κόμματα με τη συμπεριφορά τους σπέρνουν στον συνδικαλισμό θύελλες που θα τις βρουν μπροστά τους) και αποχώρησα. Προηγούμενως όλα τα κόμματα πέρασαν από το γραφείο μου για να με κάνουν στέλεχό τους, τάζοντάς μου θέσεις, βουλευτιλίκι, ακόμα και υπουργικό θώκο το ΠΑΣΟΚ, όταν ήταν ακόμα στην αντιπολίτευση. Αρνήθηκα. Μου ήταν αδύνατο να εξαργυρώσω την εμπιστοσύνη που μου είχαν δείξει οι γιατροί της Θεσσαλονίκης με προσωπικά μου βολέματα, χρήμα και προβολή. Πολλοί από τους συναδέλφους μου ενέδωσαν. Έγιναν βουλευτές, ευρωβουλευτές, αντιδήμαρχοι πολιτισμού, διευθυντές νοσοκομείων, κι ένας αχρείος από την Πελοπόννησο, όταν απέτυχε ως βουλευτής, τα οικονομώρησε ως διοικητής του ΟΓΑ και έτερος από βουλευτής έγινε υφυπουργός Υγείας και κατέληξε διοικητής του ΙΚΑ. Τα ονόματά τους στη διάθεσή

σου. Αλλά κι όσοι στρατολογήθηκαν από μικρά αριστερά κόμματα δεν πέρασαν κι άσχημα (πχ. ο Τάσος Κουράκης, ο σημερινός βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ. Εγώ τον επέλεξα ως ανεξάρτητο τότε στο ψηφοδέλιό μου σε ηλικία 25 χρόνων. Είναι φιλότιμο παιδί και δεν ξέχασε ποτέ την προσφορά μου). Αυτά όσον αφορά τη συμπεριφορά μου στον χώρο της ιατρικής. Έπραξα και κάνω το αυτονόητο. Τώρα αν στην ατομοκεντρική εποχή, που δημιουργήσαμε και ζούμε, το αυτονόητο σπανίζει και θεωρείται προσόν – όπως το περιγράφεις – ε, αυτό αφορά την εποχή και οι έπαινοι περιττεύουν. Από την άλλη, δεν θεωρώ τον εαυτό μου διπλοπρόσωπο. Άλλη όψη συμπεριφοράς στον χώρο της ιατρικής και άλλη σ' αυτόν της λογοτεχνίας: μεγαλομανής, αγνώμων, διψασμένος για προβολή και δόξες. Με θεωρείς σαν κάποιο είδος δόκτορα Τζέκιλ. Ας δούμε, λοιπόν, πόσο δίκαιο έχεις. Δεν πρόσφερα τίποτα σε λογοτέχνες; Έκανα, δηλαδή, ό,τι κάνουν οι περισσότεροι – για να μην πω όλοι – και ασχολήθηκα μόνο με την προβολή του έργου μου; Μα τόσο προκατειλημμένος είσαι εναντίον μου; Γιατί, Γιώργο; Ας αφήσουμε, όμως, να μιλήσουν τα γεγονότα. Όταν είχα την ευθύνη της ύλης των δύο περιοδικών, της *Παραφυσάδας* και του *Τραμ* την περίοδο 1985-1991, δεν πρόβαλλα το έργο τόσο νέων λογοτεχνών, ιδίως πεζογράφων, με το να τους δημοσιεύω συνεχώς διηγήματα, από οκτώ έως έντεκα στον καθένα: Καλούτσας, Σκαμπαρδώνης, Κουτσούκος, Ναρ, Γούτας, Μήττα, κ.ά. τη στιγμή που στη Θεσσαλονίκη η εμφάνιση ενός νέου αξιόλογου ταλέντου έκανε τους πα-

λαιότερους να χλομιάζουν; Τα έζησα αυτά κι έχω και τις αποδείξεις στο αρχείο μου. Γι' αυτούς τους ίδιους δεν έγραφα αμέσως και κριτικές; Δεν πρόβαλα το έργο ακόμα και του Κοσματόπουλου που δημόσια με είχε βρίσει; (Επειδή είναι έντιμος άνθρωπος ήρθε αργότερα και μου ζήτησε συγγνώμη). Στο μέτρο των δυνατοτήτων μου (και της τσέπης μου φυσικά) δεν έβγαλα και κάποια βιβλιάρια τους από τα *τραμάκια* (Σκαμπαρδώνη, *Η ψίχα της μεταλαβιάς*: Ναρ, *Σε αναζήτηση ύφους*). Αυτό δεν είναι προσφορά; Τώρα αν κάποιοι απ' αυτούς φάνηκαν αγνώμονες, δεν πειράζει. Το έργο έγινε και θα μείνει. Εξάλλου η αχαριστία αποτελεί συχνό φαινόμενο μέσα στην ανθρώπινη φύση. Κοινοτοπίες θα λέμε τώρα; Γι' αυτό και μ' αφήνει αδιάφορο. Το 1989 παρουσίαζα ζωγράφους της Θεσσαλονίκης σε μια μικρή γκαλερί ενός παιδικού μου φίλου, του Μόσχου, στην Κολονία, που τα είχε οικονομήσει ως ο αποκλειστικός εκπρόσωπος της φέτας «Δωδώνη» (της δικής σας) στην Γερμανία και τυπώναμε πολυτελείς καταλόγους των εκθέσεων με κείμενα σε τρεις γλώσσες: ελληνικά, γερμανικά, αγγλικά. Πληρώναμε, φυσικά, και τους μεταφραστές. Για τα γερμανικά τη Νίκη Αϊντενάιερ· έτσι γνώρισα και τον Χανς. Η Νίκη, καθώς ξέρεις, είχε έναν μικρό εκδοτικό οίκο Romiossini. Επειδή για όλες τις πνευματικές μου δραστηριότητες (και τον κόπο) δεν δέχτηκα ποτέ να πάρω αμοιβή, ο Μόσχος, που είχε ενθουσιαστεί με τη συλλογή διηγημάτων μου *Τίμημα χωρίς αντίκρισμα*, ζήτησε από τη Νίκη (ρώτησέ την) να το μεταφράσει και να εκδώσει το βιβλίο στα γερμα-

νικά. Αρνήθηκα· ζήτησα να διαθέσει ο Μόσχος τα χρήματα για μια ανθολογία πεζογράφων της Θεσσαλονίκης που επιμεληθήκαμε η Νίκη κι εγώ. Έτσι έγινε. Δεν ήταν προσφορά αυτή; Και δεν άκουσα πάλι τα εξ αμάξης; Ο κόπος για τα συνέδρια που διοργάνωσα για τη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης, χωρίς να δεχτώ ούτε ένα ευρώ ως αμοιβή (μου το είχαν προτείνει), δεν είναι προσφορά στους λογοτέχνες της; Αλλά, Θεέ μου, γιατί με ανάγκασες να περιαιτολογώ και με κάνεις να νιώθω άσχημα; Μια, όμως, κι άρχισα, ας συνεχίσω. Γράφεις: «Σχετικά με την πεζογραφική σου παρουσία στα γράμματα υπάρχει ένα ζήτημα. Και πάνω σ' αυτό είμαι μαζί σου» και αναφέρεις ότι δεν αξιώθηκα ούτε κανένα βραβείο που το άξιζα, ούτε κανένα αφιέρωμα σε λογοτεχνικό περιοδικό, ούτε με συμπεριέλαβαν στην ανθολογία Σοκόλη κι ούτε καν αναφορά υπάρχει στο όνομά του στην εισαγωγή του Αργυρίου. Αρχίζω από το τελευταίο: υπάρχει. Σε κάτι πίνακες πρωτοεμφανιζόμενων πεζογράφων κάθε χρόνο, ο Αργυρίου με αναφέρει ως πρωτοεμφανιζόμενο το 1984 με τη συλλογή *Κούφια λόγια!* Διαμαρτυρήθηκα; Όχι. Όταν κάποτε ύστερα από χρόνια του το είπα αστεειυόμενος, δικαιολογήθηκε ότι έτσι νόμιζε τότε, επειδή δεν του είχα στείλει τα βιβλία μου (με θερμές πάντα αφιερώσεις, όπως συνηθίζεται). Προχωρώ. Μα, καλά, με θεωρείς βλάκα ή ανίκανο; Έχοντας την ευθύνη δύο περιοδικών και με τις γνωριμίες που είχα δημιουργήσει (διαθέτω πληθώρα επιστολών για να στο αποδείξω) δεν θα μπορούσα να «εκμαιεύσω» κι εγώ ο φουκαράς κάποιο βραβείο;

Κάποιο αφιέρωμα σε περιοδικό; Εδώ το κατόρθωσε και η κουτσή Μαρία, που λέει και ο λαός μας. Εγώ τόσο βλάκας υπήρξα; Τόσο ανίκανος; Δεν το επεδίωξα, Γιώργο, το αφιέρωμα, γιατί δεν μου πάει να παρακαλέσω για κάτι που πολλοί νομίζουν καταξίωση του έργου τους. Το ίδιο και με τα βραβεία. Άλλοι (εσένα έχω στο νου μου για να ακριβολογώ) έγραψαν εναντίον των κρατικών βραβείων, αλλά όταν τους πρόσφεραν κάποια άλλα (κάποιοι τα θεωρούν υποδεέστερα), τα πήραν κι ύστερα εντάχτηκαν στην ομάδα που τα δίνει. Όταν κάποτε το συζητήσαμε το θέμα τηλεφωνικά, δικαιολογήθηκες ότι άλλο είναι το βραβείο του Διαβάζω και άλλο το κρατικό. Και όταν αποχώρησες από την επιτροπή, μου είπες πάλι (αυτό από κοντά) «ότι τα παλιόπαιδα είχαν στήσει μηχανή». Αλλά εκτός από «μεγαλομανής» είμαι και «αγνώμων», αφού στο αυτοσχόλιο της πνευματικής μου πορείας *Σε πρώτο πρόσωπο* σε «αποσιώπησα ως γνωστό σου», ξεχνώντας ότι τη γνωριμία της σχέσης μας την επεδίωξα εγώ. Μα είσαι με τα καλά σου; Από τη σελίδα 52 αντιγράφω: «Τον Γενάρη του 1997 το βιβλίο (*Ψυχή μπλε και κόκκινη*) παρουσιάστηκε στα Γιάννενα από τον Γιώργο Αράγη, που είπε ότι “πρόκειται για τριμερές αυτοβιογραφικό έργο”, κ.λπ.». Δεν αναφέρομαι στην καλή σου διάθεση να κάνεις γνωστό το βιβλίο μου αυτό σ’ έναν κύκλο διανοουμένων που γνώριζες στα Γιάννενα; Δεν είναι αυτό μια έμμεση μορφή ευχαριστίας;

Πρέπει τώρα να σχολιάσω και τα δύο περιστατικά που αναφέρεις: α) Το περιστατικό με το διήγημα που σου

διάβασα στη Σκύρο («Και μη εισενέγκης ημάς εις πειρασμόν») πριν από 16-17 χρόνια, το είχα ξεχάσει τελείως. Καλοσύνη σου που μου το ξαναθύμισες. Το ερέθισμα (πες το ακουστικό βίωμα) για να γράψω το συγκεκριμένο διήγημα ήταν το γεγονός ότι ένας γνωστός γέρο-Σκυριανός πήγε κρυπτόμενος σε πλαζ γυμνιστών για να νιώσει έστω και με τηλε-βίβλιον λίγη ερωτική συγκίνηση από τη θέα κάποιων γυμνών κορμιών (ήταν τουρίστριες). Τον πήραν χαμπάρι κάτι καμάκια σηνήτες από την αεροπορική βάση του νησιού και τον διαπόμπευσαν. Αυτή η λαχτάρα του για λίγη – έστω δια της οράσεως – ερωτική συγκίνηση και το πώς την πλήρωσε με μια άγρια διαπόμπευση ήταν, όπως σου είπα, το ερέθισμα. Στο διήγημα φρόντισα να αλλάξω τα πραγματικά στοιχεία του γέρου (όνομα, επάγγελμα, οικογενειακή κατάσταση) για ευνόητους λόγους. Γράφεις: «Όταν τέλειωσε η ανάγνωση, είπα τη γνώμη μου. Ήταν αρνητική, τόσο για τη δοσμένη εικόνα του γέρου συνταξιούχου, όσο και των “καμακιών” που τη βρήκα αφυχολόγητη.» Σε ρώτησα, αν θυμάσαι, πώς θα ήθελες να είναι το διήγημα. Απάντησες, να έγραφα ότι το περιστατικό δεν το έζησε ο γέρος, αλλά ότι... το φαντάστηκε. Τι περίμενες, να συμφωνήσω μαζί σου και να μη σου πω ότι όλο το διήγημα γράφτηκε γι' αυτήν τη διαπόμπευση του γέρου μπανιστριτζή από τα καμάκια; Όταν, όμως, σου έλεγα τη γνώμη μου, ούτε μπορούσα να φαντασθώ – το ορκίζομαι – ότι θα σε πείραζε τόσο πολύ ώστε να νιώσεις ένα αίσθημα αηδίας τόσο έντονο που σκέφτηκες να πάρεις το αυτο-

κίνητο και τη βάρκα σου και να φύγεις από το νησί. «Δεν έφυγα», συμπληρώνεις, «το πράγμα ξεχάστηκε και περάσαμε πολύ ωραία.» Ξεχάστηκε από μένα – ούτε που το κατάλαβα. Από σένα ξεχάστηκε; Όπως κι αν έχει το πράγμα, αν ακολουθούσα τις υποδείξεις σου, δεν θα ήταν ένα διήγημα Σφυρίδη – που δικαίωμά σου είναι να το θεωρείς καλό ή αποτυχημένο –, αλλά ένα διήγημα Αράγη, όπου η φαντασία έχει τον πρώτο λόγο και όχι η πραγματικότητα. Αν δεν με απατά η μνήμη μου, προσπάθησες τις εμμονές σου αυτές να τις εφαρμόσεις σ' ένα μυθιστόρημα που έγραφες και από το οποίο δημοσίευσες στο *Πλανόδιο* τρία κεφάλαια. Γιατί το παράτησες; Πέρασι στο σπίτι μου μίλησες για τα σκληρά παιδικά σου χρόνια στο χωριό (σκληρά τόσο από τα γεγονότα της γερμανικής Κατοχής και του Εμφυλίου, όσο και από τη συμπεριφορά των δικών σου) και συγκινήθηκα αφάνταστα. Σου είπα: «Κάτσε και γράψε αυτά.» Κρίμα που δεν έβαλα ένα μαγνητόφωνο να ηχογραφήσω την εξιστόρησή τους να τα περάσω εγώ στη λογοτεχνία. Και ασφαλώς θα σου ζητούσα την άδεια· β) Για τη *Μεταμόσχευση νεφρού* είπαμε και γράψαμε πολλά. Είχα κι έχω πολλές αντιρρήσεις για όσα μου έγραψες. Να μη σου έλεγα πχ. ότι είναι λάθος να θέλεις να γράψω ότι τα σώματα των νεκρών τα τρώνε τα έντομα κι όχι τα σκουλήκια, όπως το ξέρει και το πιστεύει όλος ο κόσμος; Να μη σου πω ότι διαφωνώ ριζικά με τη γνώμη σου ότι το πρώτο μέρος του βιβλίου (η περιπέτεια της μεταμόσχευσης στην Ινδία) δεν μετράει, αλλά το βιβλίο το σώζει μόνο το δεύτερο μέρος του,

η επιστροφή μας στη Θεσσαλονίκη και η νοσηλεία της αδελφής μου στην εδώ κλινική μεταμοσχεύσεων; Κι αυτό είναι γράμμα «εγωκεντρικής υστερίας» που σε έβγαλα άχρηστο ως κριτικό και μου έκοψες την καλημέρα; Θεέ μου, τι σύμπτωμα παθολογικής ευθιξίας είναι αυτό και από πού πηγάζει; Με την ύστερη γνώση από τις κριτικές που γράφτηκαν για το βιβλίο και τα γράμματα που πήρα, μόνον εσύ είχες αυτή την άποψη. Ο συμπατριώτης σου ο Μηλιώνης έχει ακριβώς την αντίθετη άποψη από τη δική σου και μαζί μ' αυτόν και κάποιοι άλλοι που θεωρούν το δεύτερο μέρος υποδεέστερο. Όλοι αυτοί έχουν άδικο – μαζί μ' αυτούς κι εγώ – κι εσύ δίκαιο; Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, εγώ είμαι εκείνος που σου τηλεφώνησα στη Μύκονο και μια και δυο φορές για να αποκατασταθεί η σχέση μας. Κι εγώ είμαι αυτός – που δεν σε υπολογίζω ως κριτικό – που σε προσκάλεσα μετά απ' αυτά να συμμετάσχεις στο συνέδριο για την ποίηση της Θεσσαλονίκης που διοργάνωσα το 2001. Έτσι;

Όσο για το γεγονός ότι γράφω κριτικές για λογοτέχνες που έχουν γράψει κι αυτοί για μένα, αυτό «το ανακάτωμά [μου] με τα πίτουρα», τα είπαμε, δεν σου ξεκαθάρισα την άποψή μου; Δεν σου είπα ότι για το θέμα αυτό σου απάντησα εκτός από τις προφορικές μας συζητήσεις και δημόσια, εμμέσως πλην σαφώς στη συνέντευξη που μου ζήτησε ο Γούτας και σε παρακάλεσα να τη διαβάσεις; Επανέρχεσαι και με αναγκάζεις να σου αντιγράψω το σχετικό απόσπασμα:

«Όταν το 2009 κυκλοφόρησα από τις εκδόσεις του Βα-

φοπούλειου τη μελέτη μου για την πεζογραφική πορεία της Σωτηρίας Σταυρακοπούλου, ορισμένοι συγγραφείς πίσω από την πλάτη μου, και ένας απευθείας σε μένα [εσσύ δηλαδή], είπαν πως δεν είναι ηθικό η Σταυρακοπούλου να έχει γράψει για το κριτικό μου έργο και εγώ για το πεζογραφικό της. Πίσω από τη λέξη “ηθικό” (με την οποία οι άνθρωποι αυτοί θέλουν να προβάλλουν τη δήθεν ακεραιότητά τους) κρύβεται όλη η επαρχιώτικη μιζέρια για την οποία σας μιλώ. Εξηγούμαι: Πόσοι είμαστε αυτοί που η λογοτεχνία μάς απασχολεί σοβαρά, όχι μόνο ως αναγνώστες, αλλά και ως δημιουργούς; Πενήντα, εβδομήντα, εκατό; Πολλούς είπα. Πόσοι από αυτούς παρακολουθούν και γράφουν συστηματικά για τις τρέχουσες λογοτεχνικές εκδόσεις; Από ό,τι μπορώ να ξέρω, από τους πανεπιστημιακούς μόνο ο Παν. Μουλλάς έκρινε με συνέπεια το έργο πεζογράφων της πρώτης ιδίως μεταπολεμικής γενιάς. Τα τελευταία χρόνια περιορίστηκε η δραστηριότητά του αυτή μόνο στο έργο κάποιων νέων λογοτεχνών (κυρίως της Θεσσαλονίκης). Τον απορρόφησε η μελέτη της λογοτεχνίας του 19ου αιώνα, που είναι και η ειδικότητά του. Από τους λογοτέχνες, ο Χριστιανόπουλος παρακολουθούσε συστηματικά τη λογοτεχνική παραγωγή (κυρίως την ποίηση) του τόπου με εμμονή στη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης. Κι αυτός, όμως, τις τελευταίες δεκαετίες το γύρισε στη μελέτη της λογοτεχνίας της Θεσσαλονίκης παλαιότερων εποχών και στη μελέτη και προβολή του έργου του Τσιτσάνη. Έτσι έμεινα ακόμα εγώ που επί τριάντα συνεχή χρόνια προσπαθώ να παρακολουθώ και να γράφω για βιβλία πρόσφατης κυκλοφορίας ή μελέτες για το έργο σύγχρονων και εν ζωή λογοτεχνών. Πολλοί, επίσης, από

τους λογοτέχνες γράφουν σποραδικά ή περιστασιακά ωραίες βιβλιοκρισίες για πρόσφατες εκδόσεις ομολόγων τους, μεταξύ των οποίων και για μένα. Αναφέρω ονόματα: Χριστιανόπουλος, Τσίζεκ, Μάρκογλου, Καλούτσας, Κουτσούκος, Γούτας, κ.ά. Μα γι' αυτούς έχω γράψει και εγώ. Είναι ανήθικο αυτό; Κι αν έλειπαν αυτά τα κριτικά κείμενα (είτε τα δικά τους είτε τα δικά μου), θα κέρδιζε ή θα έχανε η λογοτεχνία μας; Μα το ίδιο έχει γίνει και με αθηναίους λογοτέχνες (πχ. Δαββέτας, Κοντολέων, κ.ά.). Κουβέντα δεν κάνουν για τους έξω από τη Θεσσαλονίκη. Δεν τους ενδιαφέρουν ακόμα οι πολύ περισσότερες κριτικές που έχω δημοσιεύσει για καθιερωμένους ή νεότερους συγγραφείς (κάποιους δεν τους ξέρω ούτε στη όψη), οι οποίοι ουδέποτε ασχολήθηκαν με το έργο μου, γιατί αυτό είναι «ηθικό». Και είναι ανήθικο που μ' ενθουσίασε το βιβλίο του Μουλλά, Ο κόσμος του εφήμερου (για την παραλογοτεχνία) και δημοσίευσα αμέσως κριτική στη Νέα Εστία, επειδή ο Μουλλάς έχει κατ' επανάληψη μιλήσει και γράψει για το έργο μου; Στο κάτω κάτω της γραφής υπάρχουν τα βιβλία, υπάρχουν και τα κριτικά κείμενα. Πάνω σ' αυτά πρέπει να εστιάζεται η όποια κριτική και να επισημανθούν τυχόν λάθη εκτίμησης. Ανήθικο είναι ένα κριτικό κείμενο όταν εξυπηρετεί σκοπιμότητες ή είναι υπερβολικά επαινετικό, καθώς προσβλέπει ο κριτικός σε κάποια ανταλλάγματα ή οφέλη από τον κρινόμενο. Τα άλλα όλα είναι λόγια “μπαγατικά”, “ξινίλες” όπως τα έλεγε ο Ιωάννου».

Ύστερα από όλα αυτά αναρωτιέμαι αν τα όσα μου καταμαρτυρείς για εγωκεντρισμό, ότι δεν μπορώ να ανεχτώ οποιασδήποτε μορφής σκεπτικισμό ή αρνητική κρι-

τική, κ.λπ., μήπως – λέω – ταιριάζουν γάντι και σε σένα; Όσο για τη «συγγραφική αγυρτεία» περιμένω να δημοσιεύσεις το κείμενό σου για να κατατοπισθώ.

Σου υποσχέθηκα ότι θα επανέλθω στο θέμα της «επιστράτευσης». Πραγματικά πιστεύεις ότι η Σωτηρία είναι του χεριού μου και μπορώ να την κάνω ό,τι θέλω; Δεν διαθέτει προσωπική γνώμη και πνευματική υπόσταση; Του χεριού μου και ο Γούτας, που δημοσίευσε τη συνέντευξή μου *Αποκούμπι στην κουβέντα με τον Περικλή Σφυρίδη*; Κορόιδο και ο Δημητράκος που τη δημοσίευσε; Και παλαιότερα υποχείριά μου οι Γκρής, Ζήρας και Μουλλάς; Εγώ τους έβαλα να δημοσιεύσουν κείμενά τους για μένα σε αυτοτελή βιβλία; Γιατί δεν τους ρωτούσες πριν εκστομίσεις τόσο βαριά κουβέντα (τον Μουλλά όσο καιρό ζούσε ακόμα); Προσπάθησα και προσπαθώ να γράφω «το κατά δύναμιν καλά λογοτεχνήματα». Τώρα, αν κάποιοι πίστεψαν και πιστεύουν ότι αξίζει να ασχοληθούν με το πεζογραφικό μου έργο, να μη χαρώ; Να κρυφτώ πίσω από καμιά πόρτα από ντροπή; Μήπως μαζί μου πρέπει να έρθουν και οι Χριστιανόπουλος, Βαλτινός, Βαγενάς, κ.ά. που αξιώθηκαν κι αυτοί παρόμοια βιβλία ενώ βρισκονται ακόμα στη ζωή;

Κάπου εδώ φτάσαμε και στο τέλος. Με βάζεις ν' απαντήσω σε δύσκολα ερωτήματα: αν δέχομαι ή δεν δέχομαι αν υπάρχει διαφθορά στο σινάφι μας· στον γύρω μας κόσμο, πέρα από την πολιτεία και τους πολιτικούς· για το αν τα γράμματα που έγραψες στη Σωτηρία είναι έξω από το κλίμα των ιδιοτελών δημοσίων σχέσεων, για να

συμπεράνεις αν συμπίπτουν οι κόσμοι μας και μπορούμε να συνυπάρξουμε. Τι να πω τώρα. Ας αντιγράψω πάλι ένα απόσπασμα από το διήγημά μου «Τα βραβεία» (Περ. *Η λέξη*, τχ. 198, Απρ.-Ιούν. 2008. Το είχε στα χέρια του ο Φωστιέρης από το 1985):

212 |

«Τα ίδια και χειρότερα δεν είχε ζήσει και στον επαγγελματικό του χώρο της ιατρικής; Για μια θέση διευθυντή κλινικής, για μια έδρα στο πανεπιστήμιο; Ουμήθηκε την περίπτωση ενός καθηγητή της χειρουργικής που την παραμονή της συνταξιοδότησής του – τον έπαιρνε το όριο ηλικίας – δεχόταν προσφορές – και υποσχέσεις – από τους αναπληρωτές του για τον ποιον θα ευνοούσε να τον διαδεχτεί. Τελικά προτίμησε έναν τύπο γλοιώδη, έναν αριβίστα, που του υποσχέθηκε ότι θα του επέτρεπε να διατηρήσει όλα τα οφίκια της κλινικής και της έδρας.

“Δεν θ’ αλλάξει τίποτα”, του είπε, “μέχρι εσείς να βαρεθείτε, εγώ θα είμαι ο αχυράνθρωπό σας”, και λίγους μήνες μετά την εκλογή του τον πέταξε, όχι μόνο από την κλινική, αλλά και από το γραφείο του. Τα έλεγε παντού ο τέως καθηγητής και δεν ντρεπόταν. Είχε μπει στο λούκι της συναλλαγής, πιο διεφθαρμένος ο άλλος – πιο μάγκας – τον έριξε. Όχι, θα τον άφηνε να κάνει κουμάντο από το παρασκήνιο. Μα από το πρωί μέχρι το βράδυ όλοι για διαφθορά και συναλλαγή δεν μιλούν και γράφουν; Ένα σύστημα γενικευμένης διαφθοράς – ένας βούρκος – που όλοι πλέον αποδέχονται ως φυσιολογική κατάσταση, αλλά κι όλοι θέλουν και υπόσχονται ν’ αλλάξουν – με πρώτους κάποιους πολιτικούς που εννοούν ως “κάθαρση” τη δημιουργία της δικής τους κλίκας. Ένα σύστημα γενικευμένης διαφθοράς

και συναλλαγής που βολεύει πολλούς γι' αυτό και δεν πρόκειται να εξαλειφθεί – είχε από καιρό κατασταλάξει ο Πέτρος. Και τι κάνεις μπροστά σ' αυτό το δεδομένο; Συμμετέχεις ή σηκώνεις την ξεθωριασμένη σημαία της προσωπικής σου αξιοπρέπειας με κίνδυνο εσύ και το έργο σου να μείνουν στο περιθώριο; Στο πρόσφατο παρελθόν ένας φίλος του ποιητής είχε δημοσιοποιήσει με γραφτό κείμενό του ότι είναι εναντίον κάθε τιμητικής διάκρισης, απ' όπου κι αν προέρχεται, γιατί αποτελεί χυδαία φιλοδοξία το να θέλουμε να ξεχωρίσουμε· ότι είναι εναντίον των βραβείων, γιατί μειώνουν την αξιοπρέπεια του ανθρώπου· ότι είναι εναντίον των εφημερίδων και των δημοσιογράφων, γιατί χαντακώνουν αξίες, ανεβάζουν μηδαμινότητες, προβάλλουν ημέτερους, αποσιωπούν τους απροσκύντους. Τότε, οι θέσεις αυτές του ποιητή είχαν ενθουσιάσει τον Πέτρο. Στο πρόσωπό του έβλεπε τη δικαίωση και των δικών του πεποιθήσεων – τον θαύμαζε για το θάρρος και την εντιμότητά του. Μόνο που τελευταία ο ποιητής άλλαξε ρότα και πήρε πίσω αρκετά από τα “εναντίον” του, με το να δίνει συνεχώς συνεντεύξεις σε δημοσιογράφους περιοδικών, εφημερίδων, ραδιοφώνων και τηλεοράσεων και να αποδέχεται ευχάριστα διάφορες τιμητικές διακρίσεις. Οι κακές γλώσσες θέλησαν να του τρίψουν τη μούρη και άρχισαν να ρίχνουν το φαρμάκι τους. Μέχρι κι ένας φίλος του, διευθυντής περιοδικού αυτός, είπε ότι ο ποιητής ήταν εναντίον των συνεντεύξεων όσο καιρό δεν του τις ζητούσαν. Ο Πέτρος, όμως, που πιστεύει ότι γνωρίζει τον ποιητή καλά, έχει άλλη άποψη για την αλλαγή της συμπεριφοράς του. Ο ποιητής αγωνιά – και αγωνίζεται – για τη μετά θάνατον επιβίωση του έργου του. Συνειδη-

τοποίησε, όμως, ότι η εποχή έχει αλλάξει και δεν μετράει μόνο η ποιότητα του έργου, αλλά και το πόσο γνωστός στο ευρύ κοινό θα μπορούσε να γίνει ο ίδιος και τα βιβλία του. Αποφάσισε, επομένως, – συνειδητά πιστεύει ο Πέτρος – να αποδεχτεί μέρος του “συστήματος”, το οποίο, πριν λίγα μόλις χρόνια, με το δημοσιευμένο “Εναντίον” του ελεεινολογούσε, για την προβολή του και το πέτυχε. Όλοι μιλούνε πλέον για τις συνεντεύξεις του και τις αντιδράσεις που αυτές ξεσηκώνουν, αλλά αυτό γίνεται – δυστυχώς – εις βάρος του πραγματικού του έργου. Το μέλλον θα δείξει προς ποια μεριά θα γείρει η πλάστιγγα. Μόνο που σ’ αυτό το μέλλον δεν θα υπάρχουν ο Πέτρος και ο ποιητής για να το μάθουν.» Παρεμπιπτόντως ο φίλος μας ο Πίστας με έψεξε τόσο για την αναφορά μου στον κυρ-Γιάννη (Μπακόλα) όσο και σε εκείνη του ποιητή (Χριστιανόπουλο): τα δύο λογοτεχνικά ινδάλματά του. Όσο για το κίνητρό σου να γράψεις αυτά τα συγκεκριμένα γράμματα στη Σωτηρία, που ασφαλώς βρίσκονται «έξω από το κλίμα των ιδιοτελών σχέσεων», αφήνω σε σένα να το διερευνήσεις και να το κρίνεις.

Και απαντώ στο τελευταίο και ποιο κρίσιμο ζήτημα που έθεσες: αν μπορούμε να συνυπάρξουμε ως φίλοι παρά τους διαφορετικούς μας χαρακτήρες και τις όποιες αντιθετικές μας απόψεις. Ασφαλώς, αρκεί ο καταλύτης στη σχέση μας να είναι η αγάπη. Είναι όμως;

Με αγάπη (από μένα ισχύει)

Περικλής

Υ.Γ. Όταν γυρίσω στη Θεσσαλονίκη, θα σου στείλω μια ντουζίνα φωτοαντίγραφα από εξώφυλλα βιβλίων λογοτεχνών της πόλης μας με τις φωτογραφίες τους για να διασκεδάσεις.

Π.

Πεδινή

23/7/2011

Περικλή

το γράμμα σου (από 4/7/2011) ήρθε στην ώρα του, λόγω, όμως, καλοκαιρινών περισπασμών σου απαντώ καθυστερημένα.

Λοιπόν, διάβασα και ξαναδιάβασα αυτό το γράμμα σου χωρίς να καταλαβαίνω πώς, πέρα από καναδυό σημεία, είναι δυνατόν να είναι απάντηση στο από 26/6/2011 δικό μου γράμμα. Αντίθετα βλέπω ότι αποτελεί ένα παραλήρημα άλλα αντ' άλλων. Μα περί τίνος πρόκειται, γιατί πράγμα συζητούμε; Έχω γράψει δυο γράμματα στη Σωτηρία και, με τούτο, δυο γράμματα σ' εσένα. Γιατί, τι συμβαίνει; Ας δούμε τα γεγονότα. Η Σωτηρία κυκλοφόρησε ένα βιβλίο με τίτλο *Περικλής Σφυρίδης – Ο πεζογράφος και η κριτική για το έργο του*. Το βιβλίο μού το έστειλε και το έλαβα ταχυδρομικώς. Το διάβασα και έγραψα στη Σωτηρία τις παρατηρήσεις μου, χωρισμένες σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος αναφέρθηκα στις θετικές πλευρές της «Εισαγωγής» της (τμήμα ΙΙ). Λέγοντας τελικά ότι εργάστηκε «φιλότιμα και με μέθοδο». Στο δεύτερο μέρος επισήμανα ορισμένα παραπατήματα και ανακρί-

βειες, στην «Εισαγωγή» της πάλι, που έδειχναν πως δεν βρισκόταν στο «γήπεδό» της. Όλο το ζήτημα δημιουργήθηκε από όσα έγραψα στο δεύτερο μέρος. Ιδού η πέτρα του σκανδάλου.

216 | Τι κάνουμε όταν κάποιος φιλικό ή όχι πρόσωπο μάς λέει ότι υπάρχουν ανακρίβειες σ' ένα θεωρητικό έργο μας; Δεν χρειάζεται φιλοσοφία. Αν κρίνουμε ότι μας αδικεί, ανασκευάζουμε τις συγκεκριμένες παρατηρήσεις του. Στην ερώτησή του πχ. «ποιοι κριτικοί έχουν επισημάνει ότι “οι ανατροπές [...] προκαλούν μια μερική διασάλευση της έλλογης τάξης, στοιχείο που απαντά στον μοντερνισμό”», απαντούμε ότι η επισήμανση αυτή έχει γίνει από τον τάδε και τον τάδε κριτικό· και ότι το στοιχείο αυτό απαντά ως εξής στον μοντερνισμό. Κι απαντώντας μ' αυτόν τον τρόπο τον κολλάμε τον φίλο μας Αράγη στον τοίχο. Κατά τον ίδιο τρόπο τον κολλάμε από ό,τι ισχυρίζεται εκείνος, ο όρος «Μυθιστορία» δηλώνει προσγείωση στην πραγματικότητα, ενώ ο όρος «Μυθιστόρημα» σημαίνει αεροβασία. Και για του λόγου το αληθές του κατεβάζουμε την ιστορική διαδρομή αυτών των όρων, τη βιβλιογραφία και τα ειδικά λεξικά. Και τον κολλάμε για δεύτερη φορά τον φίλο μας στον τοίχο. Και συνεχίζουμε και του απαντάμε πως οι πρώτοι κι οι δεύτεροι μεταπολεμικοί πεζογράφοι ξανάπιασαν το κομμένο νήμα της ρεαλιστικής παράδοσης από εκεί που το είχαν αφήσει ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης και ο Θεοτόκης. Και συμβαίνει αυτό γιατί δεν υπήρξαν στο μεταξύ οι ρεαλιστικοί πεζογράφοι όπως ο Ε. Ροΐδης, ο Γ. Ξενόπουλος, ο Α.

Καρκαβίτσας, ο Κ. Χατζόπουλος, ο Δ. Βουτυράς, ο Σ. Μυριβήλης, ο Μ. Καραγάτσης, ο Γ. Μπεράτης... Κι έτσι τον κολλάμε για τρίτη φορά στον τοίχο. Και κατά τον ίδιο τρόπο τον κολλάμε εξίσου στον τοίχο και για τα επόμενα λεγόμενά του, τα σχετικά με ανακρίβειες κ.λπ. στην «Εισαγωγή» της Σωτηρίας.

Ωραία, αλλά τέτοιες απαντήσεις δεν δόθηκαν, ούτε από τη Σωτηρία, ούτε από σένα, Περικλή. Αλλά τότε προς τι όλη αυτή η αλληλογραφία; Αντί για απάντηση στις συγκεκριμένες παρατηρήσεις μου μού γράφετε άλλα αντ' άλλων. Η Σωτηρία μου γράφει ότι είναι νεοελληνίστρια και συνεπώς, καταγινόμενη με τη δουλειά αυτή, βρίσκεται στο γήπεδό της. Είπα εγώ ότι δεν είναι νεοελληνίστρια; Δεν είπα τέτοιο πράγμα. Μίλησα απλώς για συγκεκριμένες ανακρίβειες στο βιβλίο της. Μπορεί ο τίτλος της νεοελληνίστριας να αναιρέσει τις συγκεκριμένες ανακρίβειες; Αυτό είναι το ζήτημα. Εσύ, Περικλή μου, έγραψες άλλες «απαντήσεις». Έγραψες ότι αναφορικά με τους όρους «Μυθιστορία», «Μυθιστόρημα», έκλεισες το μάτι στους αναγνώστες. Τίποτα επί της ουσίας δηλαδή. Αλλά, για να καταλάβω, πώς έκλεισες το μάτι στους αναγνώστες, όταν αγνοούσες τι σημαίνει «Μυθιστορία»; Έκλεισες το μάτι στα κουτουρού; Και καλά εσύ, εσύ ως ένα βαθμό τουλάχιστον, μια και είσαι μπουμπούνας σ' αυτά τα θέματα, παίρνεις «άφεση αμαρτιών», η Σωτηρία, όμως, ως φιλόλογος παίρνει κι αυτή «άφεση αμαρτιών» να μην ξέρει τι σημαίνει ο όρος «Μυθιστορία»; Μου γράφεις, επίσης, αναφορικά με την κομμένη ρεαλιστική

παράδοση του Βιζυηνού, Παπαδιαμάντη, Θεοτόκη, πως η Σωτηρία απλώς αντέγραψε τον Παγανό. Αυτό ακριβώς δείχνει πως «δεν έπαιζε στο γήπεδό της» ή, αλλιώς, δεν ασκούσε πλήρη έλεγχο στο υλικό της. Γιατί την ευθύνη για το κάθε κείμενο την έχει αυτός που το υπογράφει. Δεν παίρνουμε αμάσητα ό,τι βρίσκουμε γραμμένο από κάποιον άλλο, όποιος κι αν είναι αυτός, μακάρι και ο Αβραάμ Πάπας. Ο Παγανός έχει τη δική του ευθύνη για ό,τι έγραψε. Και η Σωτηρία τη δική της. Κανένα συγχωροχάρτι δεν μας δίνουν τα ξένα φτερά αν δεν ελέγχουμε το κατά πόσο βρίσκονται ή όχι κοντά στην αλήθεια. Μου γράφεις πώς, αφού έγραψα στη Σωτηρία (στο πρώτο μέρος) πως εργάστηκε «φιλότιμα και με μέθοδο», είναι δυνατόν να της καταλογίζω στη συνέχεια ανεπάρκεια; Πράγματι η Σωτηρία «δούλεψε φιλότιμα και με μέθοδο» στο βαθμό που μπορούσε να έχει ουσιαστική εποπτεία στο υλικό που διαχειριζόταν (κάτι που φαίνεται περισσότερο στο IV τμήμα της εργασίας της). Παρά πέρα η φιλοτιμία και η μέθοδός της την άφηναν ακάλυπτη. Αψευδής μάρτυρας τα παραπατήματα και οι ανακρίβειες που υπάρχουν στο II τμήμα της εργασίας της.

Συνοψίζω. Όλο το ζήτημα προέκυψε από το γεγονός ότι (στο δεύτερο μέρος του πρώτου γράμματος προς τη Σωτηρία) επίσημα ανακρίβειες με ό,τι αυτές δείχνουν γενικότερα. Μίλησα για συγκεκριμένα παραπατήματα, χωρίς να πάρω συγκεκριμένες ευθείες απαντήσεις. Αντίθετα, για ορισμένα απ' αυτά ακολούθησε σιωπή και για ορισμένα διατυπώθηκαν διάφορες υπεκφυγές –

άλλα αντ' άλλων δηλαδή. Πράγμα που, έμμεσα τουλάχιστον, επιβεβαιώνει τις παρατηρήσεις μου πάνω στο κείμενο της Σωτηρίας.

Στο μεταξύ το πνεύμα των «απαντήσεων» προς εμένα φανερώνει ενόχληση και δυσαρέσκεια. Πράμα που υπονοεί ότι, όντας μάλιστα φίλος, κακώς προχώρησα σε τέτοιες επισημάνσεις.* Είναι αλήθεια πως μπορούσα να μη μιλήσω έτσι, ούτε καν ιδιωτικά. Θα μπορούσα να κάνω τον ανήξερο ή να πω κολακευτικά λόγια και όλα θα ήταν μέλι γάλα. Αλλά, Περικλή, δεν πρέπει να στενοχωριέσαι, ούτε η Σωτηρία, για τη συμπεριφορά μου: ό,τι δεν έκανα εγώ θα το κάνουν άλλοι καλοί σου φίλοι. Και

| 219

* Γράφεις πχ. μεταξύ άλλων πως έχω πρόθεση να μειώσω τη Σωτηρία, γιατί παρατηρώ ότι ο Μηλιώνης δεν γεννήθηκε στα Γιάννινα. Και διορθώνεις εσύ τα πράγματα λέγοντας ότι στα Γιάννινα πήγε στο δημοτικό και στο γυμνάσιο. Αν είχες διαβάσει τα Ακροκεραυνιά του θα ήξερες ότι το δημοτικό το έβγαλε στο χωριό του και τις πρώτες τάξεις του γυμνασίου στην Πωγωνιανή κοντά στα σύνορα με την Αλβανία. Σημειώνω ότι υπήρξε κι ένα ανάλογο προηγούμενο: η κ. Έλενα Χουζούρη είχε γράψει στο περιοδικό *Διαβάζω*, ανάμεσα σε άλλα ανακριβή, πως ο Μηλιώνης γεννήθηκε και μεγάλωσε στη γενέτειρά του, εννοώντας τα Γιάννινα. Της απάντησα στο *Διαβάζω* (τεύχος 155, 19.11.1986) πως κάνει λάθος. Τα τρία χρόνια περίπου που φοίτησε ο Μηλιώνης στη Ζωσιμαία Σχολή δεν τον καθιστούν ακριβώς Γιαννιώτη. Πιο πολύ συνδέθηκε με τα Γιάννινα με τη συμμετοχή του στην εκδοτική ομάδα του περιοδικού *Ενδοχώρα* κι, επίσης, αργότερα, εργάστηκε ένα διάστημα ως καθηγητής στη Ζωσιμαία Σχολή.

θα πουν ότι ο Βασιλιάς φοράει χρυσοπόρφυρα ρούχα. Τι να κάνουμε, έχεις έναν κακό φίλο, μέσα στον πλατύ κόσμο υπάρχουν και τέτοιοι. Μικρό το κακό αν σκεφτείς τι μας κάνει τώρα ο γιος του Αντρέα Π.

220 | Έρχομαι τώρα σ' ένα άλλο ζήτημα: στα βραβεία. Όσο με αφορά έχω διαχωρίσει τη θέση μου απέναντι στα κρατικά βραβεία, προτού να έχουν καθιερωθεί τα βραβεία του περιοδικού *Διαβάζω*. Έγραψα επανειλημμένα κατά του διάτρητου θεσμού και αρνήθηκα επανειλημμένα ν' αποτελέσω μέλος της κριτικής επιτροπής. Τα βραβεία του *Διαβάζω* είναι διαφορετικά κατά τούτο: δεν σχετίζονται με κρατικά χρήματα, είναι γνωστό το ποιος σε προτείνει ως μέλος της κριτικής επιτροπής,* και δεν υπάρχει καθηγητής πανεπιστημίου πρόεδρος στην κριτική επιτροπή. Κατά τα άλλα είναι κι αυτά ένα βραβείο. Αυτή την ευθύνη τη δέχομαι. Για τη συμμετοχή μου στην κριτική επιτροπή πέντε χρόνια αργότερα, πρέπει να θυμίσω ότι το περιοδικό είχε κλείσει για δυο χρόνια και μετά βγήκε με νέο διευθυντή, νέο σχήμα και νέους συνεργάτες. Τη συμμετοχή μου στην επιτροπή δεν τη δέχτηκα χωρίς δισταγμό, ούτε απάντησα θετικά αμέσως. Η ευ-

* Στην περίπτωση των κρατικών σου τηλεφωνεί κάποιος υπάλληλος του Υπουργείου Πολιτισμού και σου λέει: «Ο κ. Υπουργός επιθυμεί κ.λπ.». Τι ξέρει ο κ. Υπουργός για το τι συμβαίνει στη λογοτεχνία; Ποιος κρύβεται κάθε φορά πίσω από τον κ. Υπουργό; Γιατί να είναι έτσι αδιαφανής ο θεσμός; Και δεν είναι μόνο αυτό. Τα έχω γράψει, Περικλή, τα έχω δημοσιεύσει.

θύνη είναι και πάλι δική μου, έστω κι αν είχα τη γκρίνια της Κατερίνας, που δεν μετείχα ούτε στα κρατικά βραβεία, ούτε σε άλλες υποδεέστερες εκδηλώσεις. Αυτά για μένα. Για σένα, όταν λες ότι κρατικό βραβείο μπορούσες να πάρεις αρκεί να το ήθελες και έβαζες μπροστά τις γνωριμίες σου, αναρωτιέσαι τι εννοείς; Εννοείς ότι ο Καστανιώτης μπορούσε να σου δώσει κρατικό βραβείο; Αν αυτό εννοείς, υπερβάλλεις. Βραβείο κρατικό μπορούσε να σου δώσει ο Ε. Βενιζέλος, αλλά αυτός τα έδινε σε ευνοούμενούς του τού τύπου Δ. Καλοκύρη (τηλεφωνώντας προσωπικά σ' όλα τα μέλη της κριτικής επιτροπής). Αυτά τα βραβεία δίνονται με πολύ σκληρούς αλισβερίσιους υπολογισμούς. Και πάντως δεν νομίζω ότι σε τιμάει να λες ότι δεν πήρες κρατικό βραβείο γιατί δεν το ήθελες. Αυτό μπορεί να το λέει όποιος που απονέμεται το βραβείο και το αρνείται.

| 221

Κάτι άλλο. Το ότι πλήρη κείμενα αναδημοσιεύονται, από πρόσωπο που δεν τα έγραψε, κατόπιν αδείας των συγγραφέων τους και των εντύπων που δημοσιεύτηκαν, αποτελεί παράγραφο κανόνα. Είναι ένα θέμα που δεν σηκώνει συζήτηση. Πρόκειται για πάγιο θεσμό και τον ξέρουν πολύ καλά οι πανεπιστημιακοί. Ρωτήστε να μάθετε. Τώρα, στην περίπτωση της Σωτηρίας, ξαναλέω πως οι συγγραφείς των κειμένων, που αναδημοσιεύει στο βιβλίο της, θα έδιναν (το αντίθετο το θεωρώ απίθανο) πρόθυμα την άδεια γι' αυτή την αναδημοσίευση. Άλλο, όμως, αυτό κι άλλο να τους γράφουμε στα παλιά μας τα παπούτσια. Ούτε υπάρχει ζήτημα συγγραφικών δικαιω-

μάτων. Σ' αυτό τον δύσμοιρο τόπο κανείς δεν διεκδικεί συγγραφικά δικαιώματα από αναδημοσιεύσεις τέτοιων κειμένων. Ας αφήσουμε τα συγγραφικά δικαιώματα, στα οποία αναφέρθηκες αδόκιμα, δεν μίλησα εγώ για συγγραφικά δικαιώματα. Για την ελαχίστη δηλαδή αναγνώριση ότι ανήκει στους συγγραφείς η πνευματική κυριότητα των κειμένων τους. Τώρα αναφορικά με το δικό μου αδημοσίευτο κείμενο, μου γράφεις ότι είχα δώσει προφορικά την άδεια της αναδημοσίευσης. Δεν το θυμούμαι. Ιδού, όμως, γιατί οι άδειες πρέπει να δίνονται γραφτά, όπως άλλωστε είναι ο κανόνας. Ό, τι θυμούμαι σχετικό είναι κάτι άλλο: ότι μου ζητήθηκε η άδεια ν' ασχοληθεί η Σωτηρία με ορισμένο θέμα χρησιμοποιώντας ένα κριτικό μου κείμενο. Και είπα «ελεύθερα». Αργότερα μού τηλεφώνησες στην Πεδινή και με ρώτησες αν το ίδιο θέμα το είχα επεξεργασθεί στα δοκίμιά μου. Σου απάντησα πως δεν το είχα επεξεργασθεί. Το θέμα για το οποίο έγινε τότε λόγος ήταν η σημασία και η αξία των διαλογικών μερών στα πεζογραφικά έργα. Όπως κατάλαβα, θα ήθελες να ήταν αναπτυγμένο σε «ουδέτερο» δοκιμιακό γραφτό και όχι σε μια κριτική για δικό σου βιβλίο (*Τίμημα χωρίς αντίκρισμα*). Και να τελειώνω. Έστω ότι μου ζητήθηκε η άδεια για το αδημοσίευτο κείμενό μου, για τα υπόλοιπα ωστόσο δεν μου ζητήθηκε. Δεν είναι, όμως, προσωπικό ζήτημα. Ωραία, από την πλευρά μου δεν υπάρχει κανένα θέμα. Υπάρχει, όμως, θέμα αρχής για όλα τα αναδημοσιευμένα κείμενα. Και θεωρώ γκάφα το γεγονός ότι δεν ζητήθηκε η άδεια των συγγραφέων τους.

Μου γράφεις στο προηγούμενο γράμμα σου, «γιατί δεν το 'λεγες νωρίτερα (για τη φωτογραφία στο μπροστινό εξώφυλλο;)». Μου γράφεις τώρα στο τελευταίο πάλι γιατί δεν το 'λεγες νωρίτερα, ή μ' άλλα λόγια «τι έγινε και σε τόσο σύντομο διάστημα άλλαξες γνώμη;* Μήπως εκείνα τα «σχόλια» που άρχισαν να καταφθάνουν στα Γιάννενα από τη Θεσσαλονίκη, όπως μού είπες στο τηλέφωνο;**» Ή «τι έγινε εκείνο το “δούλειψες φιλότιμα και με σύστημα” που της έγραψες στο πρώτο γράμμα που της έστειλες;» Ή «φαίνεται πιο καθαρά η πρόθεσή σου να μειώσεις τη Σταυρακοπούλου.». Όλα αυτά φανερώνουν καχυποψία. Δίνεις την εντύπωση φιλάργυρου που βλέπει τους γύρω του σαν ύποπτους κλέφτες του θησαυρού του. Έτσι αντιμετωπίζεις κι εμένα με καχυποψία. ... Γιατί, δηλαδή, τα λέει αυτά ο Γιώργος, άρα κάποιο λάκκο έχει η φάβα. Άρα, υπάρχει υστεροβουλία, υπάρχει δολιότητα, ίσως είναι βαλτός (ο Γιώργος), ίσως είναι εγκάθετος κάποιων συνωμοτών που του τηλεφωνούν από τη Θεσσαλονίκη. Γιατί δεν τα 'λεγε νωρίτε-

* Εδώ ολοφάνερα παραλογίζεσαι, ποια γνώμη άλλαξα, ξέρεις τι λες; Πες μου ποια γνώμη άλλαξα.

** Τι κάνεις τώρα; Αυτό που κάνεις είναι ότι παραποιείς τα γεγονότα: δεν σου είπα στο τηλέφωνο ότι μού τηλεφώνησαν μόνο από τη Θεσσαλονίκη – τα «νέα» ήρθαν από Αθήνα, από Θεσσαλονίκη κι από Γιάννενα και αφορούσαν την προσωπογραφία στην πρώτη σελίδα του μπροστινού εξωφύλλου. Τι σχέση έχει αυτό με τις κριτικές που αναδημοσιεύει η Σωτηρία; Σύνελθε λιγάκι.

ρα; Άρα... Μα, Περικλή, αν έτσι σταθμίζεις, δεν αξίζει να συζητούμε. Το καλύτερο που έχεις να κάνεις τότε είναι να με διαβολοστείλεις μια ώρα αρχύτερα και να τελειώνουμε. Είναι παράξενο πώς εσύ που στα πρακτικά ζητήματα δεν χάνεις την ψυχραιμία σου και είσαι ευθύς και ειλικρινής, στον τομέα των λογοτεχνικών πραγμάτων γίνεσαι άλλος άνθρωπος. Το ζήτημα, το ξαναλέω, έχει να κάνει μόνο με τις ανακρίβειες της Σωτηρίας στο κείμενό της. Απλώς δεν παραδέχεσαι την αλήθεια και για να την παρακάμψεις ψάχνεις ψύλλους στ' άχερα. Και φτάσαμε να μιλούμε για φιλία που κινδυνεύει κ.λπ. Δεν έπεσε κανένα τζαμί, ούτε έπεσε ο ουρανός πάνω μας. Υπάρχει κάποιο πρόβλημα με τη Σωτηρία, αυτό είναι όλο. Απλώς δεν είναι έτοιμη για τέτοιες δουλειές, γιατί δεν έχει καταγίνει επισταμένως με τη νεοελληνική πεζογραφία και την κριτική. Φιλότιμη είναι, φιλολογική μέθοδο κατέχει, αλλά αυτά δεν αρκούν για δουλειές σαν αυτή που συζητούμε. Ωστόσο δεν χάθηκε ο κόσμος. Θεωρώ πάντως λάθος ότι δεν έδωσε, προτού να δημοσιεύσει την εργασία της, να τη δουν κάποιοι άνθρωποι της εμπιστοσύνης σας, πανεπιστημιακοί ή και εξωπανεπιστημιακοί. Αυτό συμβαίνει πολύ συχνά και μάλιστα από μεγάλους καθηγητάδες και διανοούμενους. Γιατί όχι για τη Σωτηρία;

Δήλωση. Η καθυστερημένη αναφορά στα πνευματικά δικαιώματα (σου μίλησα γι' αυτό στο τηλέφωνο), θέλεις με πιστεύεις, θέλεις δεν με πιστεύεις, οφείλεται στο γεγονός ότι, όταν έγραφα στη Σωτηρία, δεν το είχα συνει-

δητοποιήσει. Το μυαλό μου ήταν αλλού: στα ελεγχόμενα σημεία του κειμένου της. Δεν καταλαβαίνω, όμως, πού βρίσκεται το ατόπημα. Θα ήταν δυνατό να το συνειδητοποιήσω και πιο καθυστερημένα. Τι θέλεις να πεις; Θέλεις να πεις πως, όταν συνειδητοποιεί κανείς κάτι καθυστερημένα, αυτό χάνει την ισχύ του. Αλήθεια, αυτό εννοείς;

«Επιστράτευση». Δεν είναι δική μου ιδέα. Θυμήσου τι μου είπες πως «συμμάζεψες» τη Σωτηρία από τον Χριστιανόπουλο, που δεν ενδιαφερόταν να συνεργαστεί μαζί της, και πως ήθελες να την αφήσεις στο πόδι σου να κηδεμονέψει, μετά θάνατον, το έργο σου. Δεν τα γνωρίζα εγώ αυτά. Εσύ μου τα είπες. Αλλά, αναρωτιέμαι, έχει σημασία να συζητούμε για τέτοια πράγματα;

Για τον Αργυρίου. Τη γνώμη μου για την *Ιστορία* τού την έγραψα σ' ένα μεγάλο γράμμα που του έστειλα νωρίς. Προφορικά είχαμε κουβεντιάσει επανειλημμένα. Και κάνα εξάμηνο προτού πεθάνει του έστειλα, με σύμφωνη γνώμη του, όσα λάθη είχα σημειώσει διαβάζοντας τους τόμους της *Ιστορίας* του. Τα ήθελε, ίσως και άλλων, για να τα διορθώσει σε επικείμενη έκδοση. Ο Αργυρίου συζητούσε τις παρατηρήσεις που του γίνονταν στα γραφτά του. Και μπορώ να πω, τις ήθελε. Τώρα ότι η *Ιστορία* του υστερεί ως σύνθεση είναι αλήθεια. Αυτό ειπώθηκε δημόσια όσο ζούσε. Γράφεις: «Μετά τον θάνατό του, τα ίδια πρόσωπα (θα εννοείς, φαντάζομαι, αυτά που ιδιωτικά και πίσω από την πλάτη του τού καταμαρτυρούσαν “τα όσα” για την *Ιστορία* του), σε ημερίδες και συνέδρια τον λιβάνιζαν.» Όσο ξέρω, στο σινάφι λιβανίζουν τους ζω-

ντανούς, όχι τους νεκρούς που δεν έχουν ανάγκη από λιβάνισμα. Αλλά τέλος πάντων. Ποιοι «λιβάνιζαν» μετά θάνατον τον Αργυρίου; Στην Ημερίδα της Κομοτηνής πρόπερσι μίλησαν για την Ιστορία του Αργυρίου δύο πρόσωπα, η Α. Κουμαριανού και η Ε. Κοτζιά. Πολύ αρνητικά κι οι δυο, η Κουμαριανού μάλιστα έντονα απαξιωτικά. Ποιος, λοιπόν, λιβάνιζε μετά θάνατο τον Αργυρίου; Στο Ρέθυμνο που έγινε το συνέδριο προς τιμήν του, όσο γνωρίζω, κανένας σύνεδρος δεν αναφέρθηκε στο έργο του Αργυρίου. Το συνέδριο τιμούσε τη μνήμη του, χωρίς να έχει αντικείμενο το έργο του. Ποιοι, ξαναρωτώ, λιβάνιζαν μετά θάνατον τον Αργυρίου για την *Ιστορία* του; (χρησιμοποιώ τη φράση «μετά θάνατο [...] τον λιβάνιζαν» καταχρηστικά μια και τη γράφεις, καταχρηστικά γιατί συνιστά παραλογισμό). Φαίνεται, λοιπόν, πως κανείς δεν τον λιβάνιζε. Άρα, μιλάς ανεύθυνα.

«Έλεος, Γιώργο!» Ο λόγος για Λάμποκ, Μπουθ, Ζενέτ. Αν αυτά τα ονόματα σου φάνηκαν αλαμπουρνέζικα, σε πληροφορώ ότι στους πανεπιστημιακούς κύκλους είναι πολύ γνωστά. Και μάλιστα ότι οι θεωρίες τους διδάσκονται στους φοιτητές. Σου θυμίζω ότι και η Σωτηρία σε απάντησή της μου έγραψε ότι «Για το ζήτημα του χρόνου κ.λπ. ακολουθούμε τον Ζενέτ.» Πού βρίσκεται το παράξενο και το εξωφρενικό που δικαιολογεί το «Έλεος, Γιώργο!»; Αλλά σταματώ.

Τέλος, για τη μεγάλη προσωπογραφία, στην πρώτη σελίδα του μπροστινού εξωφύλλου, ενόσω δεν λέγεται για ποιο λόγο μπαίνει εκεί, συζήτηση δεν μπορεί να γί-

νει. Έτσι μένει ελεύθερος ο καθένας να υποθέτει το μακρύ και το κοντό του. Υποθέτοντας κι εγώ το μακρύ μου και το κοντό μου, καταλήγω στο συμπέρασμα πως ο λόγος σχετίζεται με το μαγικό ραβδί της μάγισσας που σ' άγγιξε. Πίστευα πως ένας άνθρωπος τόσο πραγματιστής, τόσο της ψάθας, τόσο προσγειωμένος στην εμπειρική πλευρά της ζωής, θα τη γλίτωνε. Όμως, φαίνεται πως το ραβδί της μάγισσας αυτής είναι ακαταμάχητο.

Θαρρώ πως απάντησα σε όλα. Πρέπει να σου πω ότι πολύ περισσότερο, στη διάρκεια αυτής της αλληλογραφίας, σκεφτόμουν τα πρακτικά ζητήματα. Τα θέματα υγείας και την κατάντια της χώρας.

Τι κάνετε, λοιπόν, από πρακτική άποψη; Είδες καθόλου την εγγονή σου; Εγώ φέτος από το τέλος Αυγούστου μέχρι Χριστούγεννα θα είμαι μόνος μου – η Κατερίνα έχει προσκληθεί να διδάξει στην Κύπρο. Σε προσκαλώ, λοιπόν, όταν επιστρέψει η Φρίντα στη Θεσσαλονίκη, να έρθεις εδώ να πάμε στο Σούλι και σε άλλα μέρη. Βέβαια θα μαγειρεύουμε μόνοι μας, αλλά θα έχουμε πολλά φρούτα του κήπου. Και θα μείνουμε παρέα ώσπου να τσακωθούμε για τις λογοτεχνικές εμμονές μας...

Τελειώνω. Σύμφωνοι: φιλία με αγάπη. Αλλά και με ειλικρίνεια.

Χαιρετίσματα.

Φιλιά, Γιώργος

Σκύρος 20 Αυγούστου 2011

Φίλε μου Γιώργο

228 |

Η αλληλογραφία μας για το βιβλίο που έγραψε η Σωτηρία για την υποδοχή του πεζογραφικού μου έργου από την κριτική, τελειώνει κάπου εδώ. «Λογοτεχνικές εμμονές», γράφεις, συμφωνώ. Για μένα, όμως, η αλληλογραφία αυτή υπήρξε χρήσιμη και ενδιαφέρουσα για δύο λόγους: πρώτα για τις παρατηρήσεις σου που με βοήθησαν να κατανοήσω καλύτερα την κριτική σου σκέψη (ενός λεπτολόγου κριτικού που κολλάει στις λεπτομέρειες – αυτό δεν σημαίνει καθόλου ότι δεν σε υπολογίζω και δεν σε εκτιμώ ως έναν από τους καλύτερους σύγχρονους κριτικούς του τόπου μας. Το τονίζω αυτό γιατί θα μπορούσε να περάσει κάτι άλλο απ' το μυαλό σου). Κι ύστερα με βοήθησε (η αλληλογραφία) να σε γνωρίσω καλύτερα ως πρόσωπο, ως χαρακτήρα και να καταλάβω κάποιες από τις πράξεις και αντιδράσεις σου. Τον φίλο πρέπει να τον δεχόμαστε και να τον αγαπάμε έτσι όπως είναι κι όχι όπως εμείς θα επιθυμούσαμε να είναι, σύμφωνα με τον δικό μας χαρακτήρα και τις ιδιαιτερότητές μας. Αν δεν μπορούμε, τότε παύουμε να τον έχουμε ή να τον θεωρούμε φίλο και παίρνουμε διαζύγιο με κοινή συναίνεση. Επειδή, λοιπόν, σε θεωρώ φίλο καλό, θα φροντίσω να έρθω στα Γιάννενα, για να σου τα «ψάλλω» από κοντά, αν μου το επιτρέψουν τα 79 χρόνια που τότε θα κουβαλώ στην πλάτη μου.

Ειλικρινά δεν με πείραξε καθόλου (θες το πιστεύεις, θέλεις όχι) που με αποκαλείς «παράλογο» και «ανεύθυ-

νο» (τώρα μην αρχίσεις πάλι τα «δεν σε είπα “ανεύθυνο”, αλλά ότι “μιλάς ανεύθυνα”, γιατί όποιος μιλάει ανεύθυνα είναι ανεύθυνος). Ξέρω ότι ως άνθρωπος έχω πολλά κουσούρια, αλλά τον παραλογισμό και την ανευθυνότητα είσαι ο πρώτος που τα επισημαίνεις ως κύρια στοιχεία του χαρακτήρα μου· και καλά κάνεις. Θα φροντίσω να βελτιωθώ.

Θα ολοκληρώσω το γράμμα μου αυτό με τρεις παρατηρήσεις μόνο.

| 229

Μια ανακρίβεια: δεν σου είπα ποτέ ή δεν κατάλαβες ίσως, ότι «συμμάζεψα τη Σωτηρία από τον Χριστιανόπουλο, που δεν ενδιαφερόταν να συνεργασθεί μαζί της». Το αντίθετο μάλιστα. Την παρότρυνε με κάθε τρόπο να ασχοληθεί με το έργο του. Αλλά διέπραξε ένα μοιραίο σφάλμα: σε τιμητική εκδήλωση για το πεζογραφικό της έργο στο «Τελλόγλειο» την έθαψε την κοπέλα, κάνοντάς την να κλαίει – ενώ πριν από λίγο καιρό παρουσιάζοντας το μυθιστόρημά της *Οι δεξιώσεις στον «Ιανό»* την εξύμνησε. Τα έχει αυτά ο Ντίνος· μανούλα είναι σ' αυτά, να προκαλεί για να επικεντρώνεται το ενδιαφέρον του κοινού στο πρόσωπό του. Ευτυχώς που οι συνάδελφοί της που παραβρίσκονταν στην εκδήλωση του ρίχτηκαν, με πρώτη, θυμάμαι, την Αμπατζοπούλου. Ο Ντίνος κατάλαβε αμέσως την γκάφα του και μ' έναν μοναδικό τρόπο που διαθέτει προσπάθησε να ξανασυνδεθεί μαζί της. Κάτι που έγινε σε κοινωνικό επίπεδο. Η Σωτηρία τού συμπαρίσταται – τώρα ειδικά που είναι σωματικά ανήμπορος –, αλλά η πνευματική συνεργασία τους πήγε πε-

ρίπατο (η Σωτηρία δεν ξέχασε ποτέ την ξευτίλα που της έκανε κι ούτε θα την ξεχάσει). Ένας από τους λόγους που έγραψα το βιβλίο μου για την πεζογραφική πορεία της Σταυρακοπούλου ήταν για να αποκαταστήσω τα πράγματα, έτσι όπως εγώ τα αντιλαμβάνομαι και τα εκτιμώ, κι όχι έτσι όπως τα παρουσίασε στο «Τελλόγγλειο» ο Ντίνος, ως μέγας κριτής των πάντων – κριτής – αυθεντία, αφ’ υψηλού – χωρίς αποδείξεις. Αργότερα ο Ντίνος στο πρόσωπο του Κόκορη βρήκε αυτό που ζητούσε από τη Σωτηρία. Δυο χρόνια περίπου μετά γνώρισα κι εγώ προσωπικά τη Σωτηρία παρουσιάζοντας το βιβλίο της *Μεθυσμένη γυναίκα*. Εκείνη και η εκδότριά της η κ. Καραϊτίδη μου το ζήτησαν. Και βρήκα την ευκαιρία να τη «συμμαζέψω». Αλήθεια, ρε Γιώργο, τι έκφραση είναι αυτή; Τι είναι η Σωτηρία έρμαιο, σκουπίδι για να τη «συμμαζέψω»;

Με κατηγορείς ότι μιλάω «ανεύθυνα» για όσα σου έγραψα σχετικά με τον Αργυρίου. Πρώτα ας σου πω ότι διαφωνώ με την άποψή σου ότι μόνο τους ζωντανούς λογοτέχνες λιβανίζουν. Το τι λιβάνισμα έπεσε για νεκρούς πλέον λογοτέχνες της γενιάς, ας πούμε, του ’30, το ξέρεις καλύτερα από μένα. Πανεπιστημιακές καριέρες και εξωπανεπιστημιακά κριτικά αγάλματα στήθηκαν πάνω από τον τάφο τους. Και δεν μπορώ να καταλάβω – συγχώρα την ανευθυνότητά μου – πώς είναι δυνατόν να διοργανώνουμε συνέδριο στη μνήμη του Αργυρίου, ενώ ταυτόχρονα δεν εκτιμάμε και δεν μιλάμε για το έργο του. Και νομίζω ότι η Ιστορία του υπήρξε το έργο της ζωής του. Μου το τόνιζε κατ’ επανάληψη ο ίδιος όσο ζούσε.

Σχετικά με το σχέδιο/προσωπογραφία του Γούναρη στην πρώτη σελίδα του μπροστινού εξώφυλλου. Εσφαλμένα πιστεύεις ότι οφείλεται στη μάγισσα που με το ραβδί της με μεταμόρφωσε σ' έναν «μεγαλομανή» πεζογράφο. Οφείλεται σε μια άλλη μάγισσα – μια ξαδέλφη της – που με ένα άλλο ραβδί μ' έκανε να πιστεύω ότι είμαι ωραίος. Και η ομορφιά είναι για να δείχνεται κι όχι να κρύβεται. Γι' αυτό και τα τόσα σχόλια που έφτασαν σε σένα από παντού για το εξώφυλλο: Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Γιάννενα.

| 231

Αυτά τα δικά μας. Από τις 4 Αυγούστου έως τις 18 φιλοξενήσαμε η Φρίντα κι εγώ τη Σωτηρία στη Σκύρο, όπως κάθε χρόνο. Της έδωσα και διάβασε τα γράμματα που ανταλλάξαμε. Πρόσεξα ότι στενοχωρήθηκε. «Γιατί», της λέω, «δεν απαντάς στον Αράγη, στις τρεις έστω βασικές ερωτήσεις που κατ' επανάληψη σου θέτει;» «Δεν θέλω», μου είπε, «μπορεί να θεωρήσει τις απαντήσεις μου υπεκφυγές, όπως γράφει για σένα ή και να νομίσει πως προσπαθώ να μειώσω τη σημασία των παρατηρήσεών του. Είναι αρκετά μεγαλύτερός μου και ξέρει πολύ περισσότερα πράγματα από μένα για τη νεοελληνική λογοτεχνία. Γι' αυτό και στην πρώτη απάντησή μου θέλησα να είμαι ευγενική και λακωνική. Εκείνος επανήλθε κι ύστερα αρχίσατε εσείς αυτή την ατέρμονη αλληλογραφία. Εσείς, όμως, έχετε άλλη σχέση. Είστε συνομήλικοι, φίλοι από χρόνια, μπορεί κάποτε να τσακώνεστε γραπτά ή προφορικά (το κάνατε και μπροστά μου για την εισαγωγή μου στο βιβλίο σου *Παραφυάδες II*), κατά βάθος, όμως, όπως φαίνεται και στα γράμματά σας, αγαπιέστε. Δεν εί-

να κάτι που συμβαίνει συχνά· έχω σχετική πείρα τόσο μέσα στο πανεπιστήμιο όσο και μέσα από λογοτεχνικές «υποτίθεται» παρέες. Ειλικρινά, Γιώργο, δεν ξέρω γιατί δεν θέλει ν' απαντήσει. Σε σέβεται, σίγουρα. Σε φοβάται, ίσως. Μπορεί και τα δυο μαζί. Εγώ πάντως την πίεσα και της είπα, «καλά, μην απαντάς στον Αράγη, πες, όμως, σεμένα τι θα του έλεγες, αν αποφάσιζες να απαντήσεις. Να μάθω τουλάχιστον εγώ». Κάναμε τότε μια συζήτηση και σου μεταφέρω τις απαντήσεις της Σωτηρίας, κρυφά από την ίδια, όπως κατόρθωσα να συγκρατήσω τα λόγια της:

α) Στην ερώτησή σου «ποιοι κριτικοί έχουν επισημάνει ότι “οι ανατροπές [...] προκαλούν μια μερική διασάλευση της έλλογης τάξης, στοιχείο που απαντά στον μοντερνισμό”», μου είπε τα εξής: «Στη σελ. 47 του βιβλίου γράφω: Οι ανατροπές που έχουν επισημάνει οι κριτικοί προκαλούν μια μερική διασάλευση της έλλογης τάξης, στοιχείο που απαντά στον μοντερνισμό. Οι κριτικοί αυτοί που διαπίστωσαν πληθώρα ανατροπών στα διηγήματά σου – σ' αυτούς αναφέρομαι – είναι πρώτα ο Αράγης και ο Μουλλάς, και σ' αυτούς αναφέρομαι. Διάβασε προσεκτικά τις σελ. 45, 46. Πολύ αργότερα την ίδια παρατήρηση διατύπωσε και ο Θ. Μαρκόπουλος. Ασφαλώς και η ανατροπή «δεν συνιστά χαρακτηριστικό γνώρισμα ορισμένης λογοτεχνικής τάσης»· σωστά το επισημαίνει ο Αράγης στο γράμμα του προς εσένα της 2-6-2011. Ασφαλώς και «απαντάει στην Αρχαία Ελληνική τραγωδία και έκτοτε σε όλη τη νεότερη λογοτεχνία, κ.λπ.». Δεν παύει, όμως, να αποτελεί μια κάποια διασάλευση της έλλο-

γης τάξης, γιατί αλλιώς δεν θα ήταν ανατροπή. Η διασάλευση αυτής της έλλογης τάξης κορυφώνεται στον μοντερνισμό των αρχών του 20ού αιώνα με ναυαρχίδα του τον υπερρεαλισμό. Εκεί, σε ορισμένα κείμενα ακραιφνών υπερρεαλιστών, η «έλλογη τάξη» εξοστρακίζεται δια ροπάλου. Σε πολλούς μεταπολεμικούς ρεαλιστές πεζογράφους, όπως πχ. είσαι εσύ, παρατηρούμε μεγαλύτερη χρήση της τεχνικής των ανατροπών (και όχι μόνο αυτές), που κατά την άποψή μου οφείλεται σε «δάνεια» των συγγραφέων αυτών από τον μοντερνισμό για να διαμορφώσουν ένα προσωπικό στυλ γραφής που δεν παύει, όμως, να είναι ρεαλιστικό. Εξάλλου κάτι τέτοιο είναι ρητά ομολογημένο και από εσένα με τον όρο «νεορεαλιστική πρόζα», για τον οποίο, το γνωρίζω καλά – το έχουμε συζητήσει και προφορικά –, εσύ και ο Αράγης διαφωνείτε. Εγώ πάντως στο βιβλίο μου καταγράφω τόσο τη δική σου άποψη περί «νεορεαλιστικής πρόζας» όσο και εκείνη του Αράγη «περί νεορεαλισμού» που αναφέρεται τόσο στο νεορεαλισμό του μεταπολεμικού ιταλικού σινεμά όσο και στην επανεμφάνιση του ρεαλισμού μεταπολεμικά πάλι, σε μια πόλη από την οποία ξεκίνησε ο μοντερνισμός στα γράμματά μας, μαζί με τις απόψεις και άλλων. Το ότι ο μοντερνισμός είναι η κατεξοχήν λογοτεχνική τάση που «ανατρέπει» την έλλογη τάση το αποδέχονται όλοι. Γι' αυτό παρέπεμψα τον Αράγη με το γράμμα μου στο λήμμα «Μοντερνισμός» του λεξικού της νεοελληνικής λογοτεχνίας του Πατάκη. Τώρα μάλιστα, αρκετοί νεότεροι μελετητές πχ. ο Αθα-

νασόπουλος [μου είπε και κάποια άλλα ονόματα, αλλά δεν τα συγκράτησα] μιλούν για μοντερνισμό ακόμα και στα διηγήματα του Βιζυηνού και του Παπαδιαμάντη. Αν είχα στο νου μου κάποιους θεωρητικούς της λογοτεχνίας, τα ονόματα των οποίων επιμόνως ζητάει ο Αράγης να αναφέρω, τότε θα είχα διατυπώσει διαφορετικά τη σχετική παράγραφό μου της σελ. 47 αλλάζοντας κυρίως τη στίξη. Θα έγραφα πχ. «Οι ανατροπές, που έχουν επισημάνει οι κριτικοί, προκαλούν μια μερική διασάλευση της έλλογης τάξης, κ.λπ.». Παράλειψή μου ότι δεν πρόσθεσα και τις λέξεις «οι παραπάνω κριτικοί».

β) Για το θέμα που θέτεις για τους όρους «Μυθιστορία» και «Μυθιστόρημα» και της ζητάς εξηγήσεις (κι από μένα, αλλά εγώ είμαι «μπουμπούνας» και το παραδέχομαι) μου είπε τα εξής: «Στο τέλος της σελ. 47 γράφω: Το 1996 Σφυρίδης κυκλοφορεί το πρώτο του μυθιστόρημα (η υπογράμμιση δική της) *Ψυχή μπλε και κόκκινη* (επομένως καθορίζω το ειδολογικό είδος του βιβλίου, αλλά συμπληρώνω), το οποίο, όμως, αποκαλεί «μυθιστορία» (μέσα σε εισαγωγικά) θέλοντας προφανώς να τονίσει την πραγματική υπόσταση των όσων εξιστορεί. Μετά παραθέτω ένα μικρό απόσπασμα από την κριτική της Μ. Θεοδοσοπούλου που αναφέρεται στη σημασία και την «πορεία» στο χρόνο των όρων «μυθιστορία» και «μυθιστόρημα». Ακολουθεί η εξήγηση που μου έδωσες εσύ ο ίδιος, Περικλή, για το παιχνίδι που πήγες να παίξεις με τον αναγνώστη με βάση τα δεύτερα συνθετικά των λέξεων «-ιστορία = πραγματικότητα», «-ιστόρημα = φαντασία». Το παιχνίδι

αυτό, «το κλείσιμο του ματιού στον αναγνώστη», όπως το αποκαλείς, το επιβεβαιώνει και ο Μ. Ξεξάκης στην κριτική του για το βιβλίο. Προσθέτω ύστερα όσα είπε ο Μουλλός, «μυθιστορία» στο μπροστινό εξώφυλλο, «μυθιστόρημα» στα οπισθόφυλλο, ο οποίος, αφού αναρωτηθεί μα τι ακριβώς συμβαίνει εδώ, δίνει στο βιβλίο τον ορισμό του «αυτοβιογραφικού μυθιστορήματος». Τέλος κλείνω τη συζήτηση με την άποψη του Αράγη, ότι «πρόκειται για τριμερές αυτοβιογραφικό έργο, συνιστά μαρτυρία μιας δραματικής εποχής, γραμμένη με αριστοτεχνικό τρόπο, ώστε να αποτελεί σύνθεση με λογοτεχνικές αρετές.» (σ. 48). Εκείνος δεν το θεωρεί μυθιστόρημα, αλλά μαρτυρία. Τι να έκανα λοιπόν; Αντί να μιλήσω για το βιβλίο, έπρεπε ν' άρχιζα μια θεωρητική συζήτηση για το τι είναι «μυθιστορία», τι «μυθιστόρημα» και τι «μαρτυρία» κατεβάζοντας λεξικά και βιβλιογραφία;

| 235

γ) «Για τους μεταπολεμικούς πεζογράφους (πρώτης και κυρίως δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς) που ξανάπιασαν το κομμένο νήμα της ρεαλιστικής παράδοσης από εκεί που το είχαν αφήσει ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης και ο Θεοτόκης», είπε πάλι τα παρακάτω: «Εγώ δεν μιλώ για τον ρεαλισμό, που ασφαλώς έχει μια συνεχή πορεία στα γράμματά μας. Μιλώ για βιωματικούς διηγηματογράφους και στον τόμο του Βαφοπουλείου για το “Νεοελληνικό διήγημα” βάζω με σαφήνεια και τα κριτήρια ποιους θεωρώ διηγηματογράφους και ποιους όχι. Π, χ. κάποιοι από τους μυθιστοριογράφους της γενιάς του '30 (Μυριβήλης, Καραγάτσης, Βενέζης, κ.ά.) έγρα-

ψαν και διηγήματα. Θα τους εντάξουμε στους διηγηματογράφους; Κι οι διηγηματογράφοι, στους οποίους αναφέρεται ο Αράγης, είναι, άραγε, όλοι έντονα βιωματικοί; Ας δούμε, όμως, τι λέει ο Γ. Παγανός, που μπορεί να μην είναι ο Αβραάμ Πάπας, αλλά κάτι ξέρει κι αυτός. Γράφει στο κείμενό του «Η πεζογραφία της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς» στον τόμο 10 (πρακτικά ημερίδας, επιμ. Π. Σφυρίδης-Σ. Σταυρακοπούλου, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 2010): «Ο ρεαλισμός ... στη μεταπολεμική περίοδο... διασταυρώνεται με την παλαιότερη ρεαλιστική μας παράδοση [...]· συγκεκριμένα, με τις απαρχές του νεοελληνικού ρεαλισμού και με τη διηγηματογραφία της γενιάς του 1880. Αυτός, λοιπόν, ο ανανεωμένος ρεαλισμός, ο γειωμένος στα πράγματα – νεορεαλισμό τον ονομάζει ο Σφυρίδης –, ο ρεαλισμός που ασκεί κριτική σε θεσμούς, συμπεριφορές και αρνητικά φαινόμενα της σύγχρονης ζωής, ξαναπιάνει το νήμα της κομμένης ρεαλιστικής παράδοσης.» Και αλλού: «Οι νεοέλληνες μεταπολεμικοί πεζογράφοι δεν έχουν τα μεγαλόπνοα σχέδια των ομοτέχνων τους του Μεσοπολέμου, οι οποίοι, με μικρές εξαιρέσεις, άπλωναν ανεξέλεγκτα τη φαντασία τους στην ουτοπία, καθώς συχνά περιδιάβαιναν μέσα από τόπους και εποχές, από πρόσωπα, καταστάσεις και γεγονότα, για τα οποία δεν είχαν άμεση εμπειρία, με συνέπεια να αγνοούν τη βαθύτερη σύστασή τους. Και το σπουδαιότερο, αυτού του είδους η περιδιάβαση δεν άγγιζε την ευαισθησία τους. Αντίθετα, οι διάδοχοί τους της πρώτης και δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς επανέφεραν

την έρευνα εκεί όπου την άφησαν ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης και ο Θεοτόκης: στο εδώ και τώρα· στα χρόνια, δηλαδή, και στους τόπους που σημάδεψαν τις εμπειρίες τους, έσκαψαν βαθιά τη μνήμη τους και προδιέγραψαν μοιραία τη μελλοντική τους πορεία.» Συμφωνώ μαζί του και δεν τα καταπίνω «αμάσητα».

Αυτά η Σωτηρία. Κι εδώ νομίζω πως ολοκληρώνεται η συζήτηση που αρχίσαμε με αφορμή το βιβλίο της.

Η εγγονή μου μεγαλώνει καλά. Τηλεφωνώ συχνά και μαθαίνω νέα της. Ο Αντρέας τη βούτηξε μέχρι τη μέση της και στη θάλασσα. Αν δεν αλλάξω διεύθυνση μέχρι του χρόνου, θα την κολυμπήσουμε στη Σκύρο. Ανυπομονώ να γυρίσω τον Σεπτέμβρη στη Θεσσαλονίκη για να τη δω. Άλλο αίσθημα κι αυτό. Από τη μια μεριά συνεχίζεται ο κύκλος της ζωής του σογιού μου και από την άλλη έκλεισε και ο τελευταίος που περίμενα της δικής μου ζωής. Κι αυτό μού δίνει ηρεμία και μεγάλη χαρά.

Όσο για την κατάντια της χώρας μας, τι μπορώ να κάνω; Εύχομαι να μη φαλιρίσουμε και μου κόψουν τελείως τη σύνταξη. Παρηγορούμαι με τα όσα είπε ο Κολοκοτρώνης στα απομνημονεύματά του: «Αυτός ο τόπος ούτε χαλιέται ούτε γίνεται.»

Να 'σαι πάντα καλά. Να έχεις καλή υγεία και να περάσεις καλό χειμώνα στα Γιάννενα. Στην Κατερίνα πολλούς χαιρετισμούς και ευχές για καλή διαμονή στην Κύπρο.

Με αγάπη πάντα

Περικλής